

A • T • L • A • S
POLSKICH
STROJÓW
LUDOWYCH

HALINA MIKUŁOWSKA

STRÓJ KUJAWSKI

POLSKIE TOWARZYSTWO LUDOZNAWCZE

ATLAS POLSKICH STROJÓW LUDOWYCH
CZĘŚĆ II WIELKOPOLSKA ZESZYT 3

HALINA MIKUŁOWSKA

STRÓJ KUJAWSKI

PTL
POZNAŃ

1 9 5 3

NAKŁADEM POLSKIEGO TOWARZYSTWA LUDOZNAWCZEGO W POZNANIU

ATLAS POLSKICH STROJÓW LUDOWYCH
WYDAWANY

PRZEZ POLSKIE TOWARZYSTWO LUDOZNAWCZE
PRZY WSPÓŁUDZIALE PAŃSTW. INSTYTUTU SZTUKI

K O M I T E T R E D A K C Y J N Y:
JÓZEF GAJEK, ANNA KUTRZEBA, KAZIMIERZ
PIETKIEWICZ, KSAWERY PIWOCKI, ROMAN REINFUSS,
TADEUSZ SEWERYN, BOHDAN URBANOWICZ

REDAKTOR NACZELNY JÓZEF GAJEK

REDAKCJA ATLASU POZNAŃ, CHEŁMOŃSKIEGO 1
OKŁADKA ADAMA MŁODZIANOWSKIEGO
PLANSZE BARWNE JERZY KAROLAK
DO DRUKU PRZYGOTOWAŁ JÓZEF GAJEK
UKŁAD GRAFICZNY H. MORTKOWICZ-OLCZAKOWEJ
DRUK KRAKOWSKIE ZAKŁADY GRAF. 4, SAREGO 7
KLISZE JEDNOBARWNE I TRÓJBARWNE
WYKONAŁY ZAKŁADY OFFSETOWE
W KRAKOWIE, AL. SŁOWACKIEGO 64

402

WSTĘP¹⁾

Przedmiotem tej monografii jest ubiór kujawski i jego historia odtworzona w uchwytnych ramach czasowych. Na czoło wysuwa się zagadnienie, czy w rzeczywistości istnieje ubiór kujawski, jako zespół charakterystycznych elementów ubioru, typowych dla Kujaw. Odrębność stroju kujawskiego uderzała jeszcze w połowie ub. stulecia O. Kolberga, skoro pisał: „...Kujawiacy mają odrębny swój śpiew i taniec jak mają wyłączny ubiór i gwara²⁾“. Kolberg wyłączość tę widział w tym, że Kujawiak „...nosi się bogaciej, przykrywa suciej a fałdzisto“, oraz w tym, że przeważają tu barwy ciemne. Ł. Gołębiowski określa te barwy jako niebieskie, granatowe i ciemno-zielone³⁾. Podane przez niego cechy są co prawda dość ogólnikowe, ale i dzisiaj jeszcze nie sposób tej charakterystyki pogłębić, nim zostaną opracowane monografie ubiorów grup sąsiednich, a więc grupy pałuckiej, krajeńskiej, kociewskiej, chełmińskiej, dobrzyńskiej i mazowieckiej. Przy obecnej znajomości zagadnienia możemy jedynie stwierdzić, że ubiory: kociewski, chełmiński i dobrzyński wykazują wiele wspólnych cech z ubiorem kujawskim, zwłaszcza w zakresie kolorytu, fałdzistości, sutości, w wyglądzie i kroju sukman, peleryn i innych szczegółów; nie mniej zauważyć się daje w pozostałych reliktach szereg cech odmiennych np. w nakryciu głowy, kolorze sukman itp. Wyraźniej natomiast zaznacza się różnica między ubiorami pałuckim i krajeńskim, które są bardziej zbliżone do stroju wielkopolskiego; różnice te omówione są w rozdziale o zasięgu ubioru kujawskiego.

Nie ulega wątpliwości, że ubiór kujawski w ciągu XIX w. posiadał cechy indywidualne, a wpływ jego, podobnie jak wpływ gwary kujawskiej⁴⁾ sięgał wzdłuż Wisły na obszar Ziemi Chełmińskiej i Dobrzyńskiej oraz Kociewia.

Do cech wyróżniających ubiór kujawski należą czepki kobiece, zwane „kopkami“, sukmany kroju poncho, kaftany z krótkimi rękawami, czarne kapelusze męskie, noszone obok rogatywek, natomiast brak już pod koniec XIX w. zapasek naramiennych. Szczegóły charakteryzujące ubiór kujawski opisane są w rozdziale trzecim, omawiającym jego zasięg.

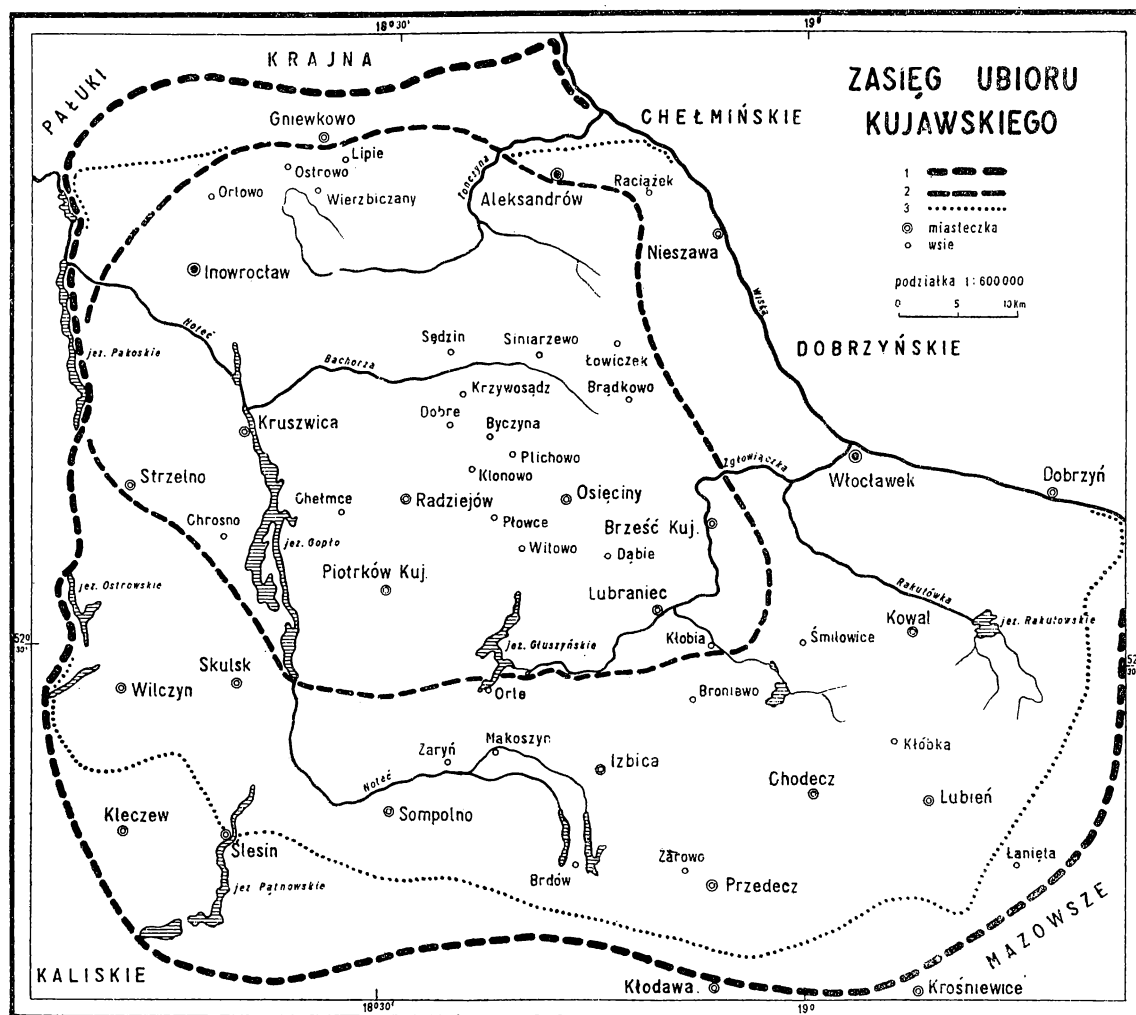
Odrębność ubioru kujawskiego jako odmiennego typu była w XIX w. tak plastyczna, że Kolberg potrafił nawet w przybliżeniu określić jego zasięg: „...ubiór kujawski z małą tylko odmianą sięga na wschód poza granicę powiatu aż do Kłodawy i Krośniewic, niknąc natomiast na drugiej kończyźnie Kujaw pod Bydgoszczą⁵⁾“.

Uwidoczniony na mapie I zasięg ubioru kujawskiego pokrywa się dość dokładnie z zasięgiem gwary kujawskiej, który wyznaczył Tomaszewski⁶⁾ i Z. Sobierajski⁷⁾. Tej zbieżności odpowiada również żywe jeszcze u mieszkańców Kujaw poczucie własnej odrębności etnicznej, występujące szczególnie wyraziście na rubieży Pałuk i Mazowsza. Etnonim „Kujawiak“ posiada wyraźną treść znaczeniową i uczuciową, w dokładne określonych granicach przestrzennych. Nie przesadzając niczego o dawności poszczególnych elementów składowych ubioru kujawskiego, nie sposób przemilczeć tych zbieżności, są one bowiem niewątpliwym świadectwem długiego okresu rozwoju wymagającego spojrzenia na Kujawy z perspektywy historycznej.

Współczesne Kujawy obejmują południową część woj. bydgoskiego, w granicach powiatów inowrocławskiego, aleksandrowskiego i włocławskiego; tylko Brdów, Sompolno, Ślesin, Strzelno, Mątwy i Szymborze leżą poza obrębem wymienionego województwa. Jest to obszar intensywnej uprawy rolnej, zwłaszcza pszenicy, jęczmienia i buraków cukrowych

z dobrze rozwiniętym przemysłem spożywczym. Bogactwa mineralne jak sól kamienna, potasowa, gips, wapienie, węgiel brunatny, lecznicze źródła mineralne przyspieszały i przyspieszają przemiany gospodarczo-społeczne na tym obszarze; przyczyniały się one również i dawniej do bujnego rozwoju, a później zaniku tradycyjnych strojów ludowych na przełomie XIX i XX w.

W okresie międzywojennym Kujawy były włączone do woj. pomorskiego, a przed 1938 r. leżały w obrębie woj. poznańskiego i warszawskiego.

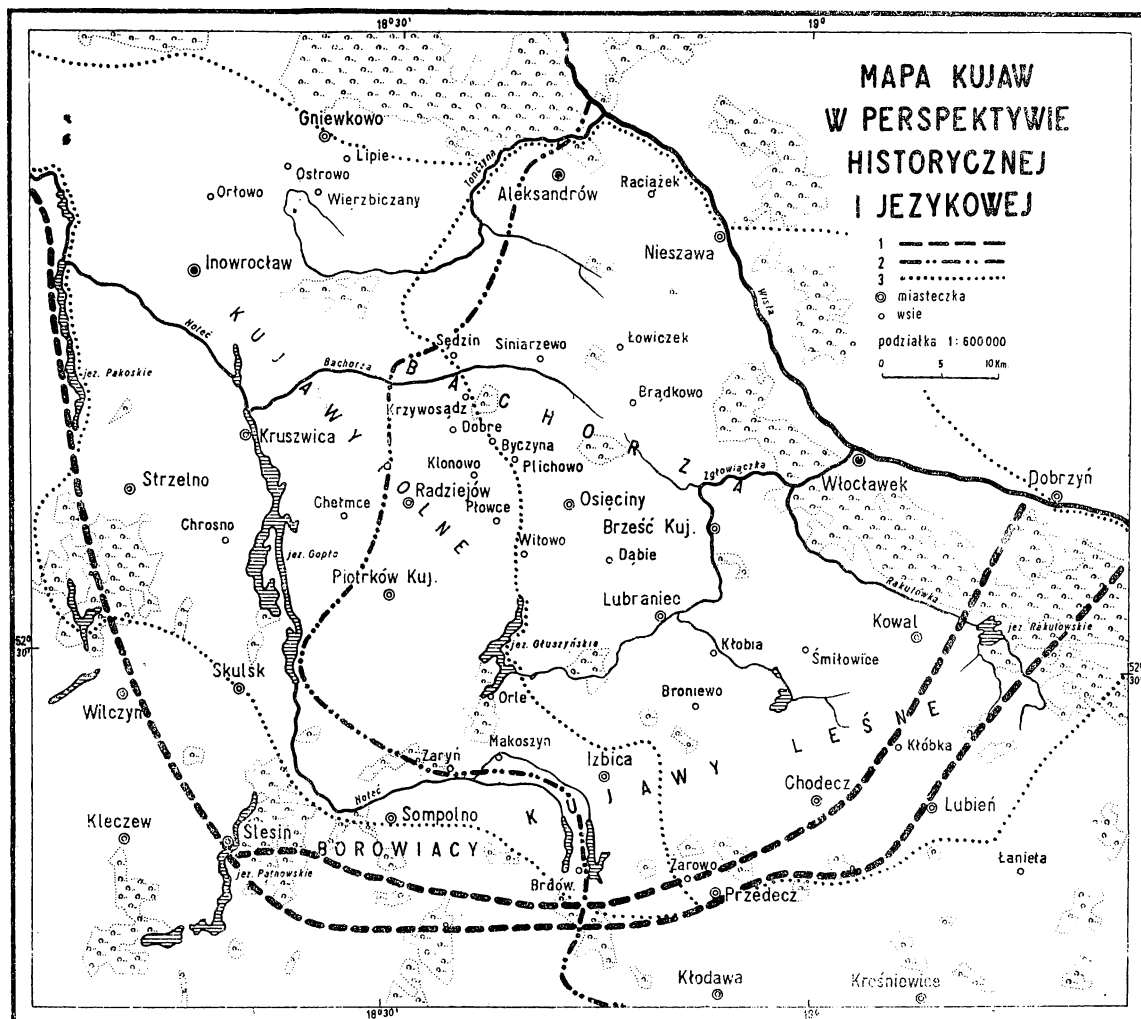
Mapa 1. 1. Zachodni zasięg gwary kujawskiej od Pakości do Ślesina; północna granica tzw. „szadzenia” od Ślesina do Dobrzynia; południowa granica od Ślesina w kierunku na Przedecz, Lubień. wymowy: *rznuć*, *rzniwa*, wedle Z. Sobierajskiego, Gwary Kujawskie. 2. Płd. zachodnia granica wymiany **it*, **ył*, *ył*, dzieląca Kujawy na zachodnią i wschodnią część, wedle Z. Sobierajskiego, Gwary Kujawskie. 3. Granice Ziemi Kujawskiej w XII–XIII w.; oraz granice kasztelanii wschodnich i zachodnich, wedle St. Arnolda, Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII–XIII).

Graf. wyk. K. Woźnieńska

W czasach porozbiorowych przecięła Kujawy granica niemiecko-rosyjska na część wschodnią – dzisiejszy pow. aleksandrowski i włocławski oraz skrawek dawnego powiatu inowrocławskiego, i część zachodnią – inowrocławską. Ten podział między dwa systemy gospodarczo-polityczne zaznaczył się w ludowej kulturze Kujaw w budownictwie, rolnictwie, a także i w ubiorach, zwłaszcza w materiałach i ich barwności

Kujawy od 1772 r. znajdowały się w granicach województw brzesko-kujawskiego i inowrocławskiego, oba te województwa sejmikowały zresztą wspólnie w Radziejowie, co

mogło między innymi wpłynąć na powstawanie procesów wyrównawczych w kulturze ludowej, a w szczególności w zakresie ludowego ubioru kujawskiego. Oba województwa były kontynuacją dawniejszych kasztelanii kruszwickiej, radzieiowskiej, inowrocławskiej, brzeskiej, kowalskiej, przedeckiej i może skrzyńskiej, które wydzieliły się z obszaru dwu ziem, kruszwickiej i włocławskiej. Granice ich z XII w. wykreślił St. Arnold⁸⁾, podkreślając związek tych ziem z terytoriami plemiennymi. Pierwotny stosunek obu tych ziem do siebie trudno już dziś ustalić, należy jednak podkreślić, że obie ziemie, począwszy od

Mapa 2. 1. Zasięg ubioru kujawskiego w II-iej połowie XIX wieku. 2. Granice obszaru, na którym najdłużej zachowały się części ubioru kujawskiego. 3. Współczesne granice obszaru, na którym zachowały się typowe czepki kujawskie. Graf. wyk. K. Woźnieńska.

najstarszych dokumentów do współczesnej świadomości ludu stanowią jedną całość etniczną; potwierdza to również zasięg gwary kujawskiej, a także zasięg ubioru kujawskiego. Zbieżność ta zaznacza się i w tym, że gwara kujawska rozpada się na wschodnią i zachodnią, co do pewnego stopnia odpowiada podziałowi Kujaw na ziemię, kasztelanie, województwa — a także odpowiada zróżnicowaniu ubioru ludowego, istniały bowiem pewne różnice między ubiorem zachodnich i wschodnich Kujaw, który był nieco różny na pograniczu Mazowsza, na obszarze gwar przejściowych. W ludowej etnonimice Kujaw wyrażało się to w terminach „Borowiacy” i „Kujawy Leśne”. (mapa 2). Również i Kolberga uderzała pewna odmienność ubioru borowiackiego w porównaniu z ubiorem Kujaw Połnych.

Wspomniane różnice między Kujawami zachodnimi a wschodnimi i południowymi były zapewne rezultatem młodszego osadnictwa na wschodzie, zwłaszcza w pasie Bachorza, jak

też i na południu na Kujawach Leśnych, gdzie skrzyżowało się osadnictwo kujawskie z mazowieckim (Borowiacy Mazurzy)⁹⁾.

W ciągu dziejów Kujawy przeobraziły się znacznie pod względem krajobrazowym. Dawne kujawy rdzenne, czyli Kujawy Polne, otoczone były jak świadczą dokumenty z XIII w. borami, na północy od Noteci i Brdy po Wisłę, na południowym-wschodzie bagnami Bachorzy, a na południu — borami, skąd poszła utrzymująca się do dziś nazwa Borowiacy i Kujawy Leśne, chociaż z borów ślad prawie nie pozostał, w XIV i XV w. bowiem drzewo z tych lasów spłynęło Wisłą do Gdańska, a ziemia została wzięta pod intensywną uprawę folwarczną. Bezleśność Kujaw uderzała już jako cecha specyficzna Strykowskiego; bagna Bachorzy, ślad prastarej drogi wodnej Wisła-Gopło-Warta osuszono definitywnie w latach 1836—1858¹⁰⁾.

Zmiany krajobrazu i idące z nim osadnictwo odbiły się w drobnych różnicach w ubiorze Kujaw Polnych, Bachorzy i Kujaw Leśnych.

Rozpatrując tę analogię należy pamiętać, że tak zasięgi zjawisk językowych, jak też zasięg ubioru kujawskiego nie były czymś statym, a omawiany ubiór kujawski podlegał ciągłym przeobrażeniom, tak jak przeobrażał się krajobraz samych Kujaw i stosunki gospodarcze oraz społeczne. Nie chodzi tu o mechaniczne zestawienie zasięgów różnej kategorii zjawisk z różnych czasów, ale o wykazanie, że ubiór kujawski powstał i rozwijał się w konkretnych warunkach historycznych, w określonym środowisku i że skutkiem tego, mimo zmian, zachował swój indywidualny charakter.

Rozdział I

OBECNY STAN STROJU LUDOWEGO NA KUJAWACH

Kujawski ubiór i strój ludowy zaginął już prawie zupełnie. (Tabl. I, II). Z ubiorów męskich nie zachował się do dni dzisiejszych ani jeden element, można tylko spotkać starych Kujawiaków w kurtach, przerobionych z dawnych sukman (ryc. 1). Starsze kobiety noszą jeszcze dawne chusty t. zw. tureckie lub kaszmirowe, długie fałdzone spódnice i fartuchy, oraz korale (ryc. 2).

W czasie badań terenowych¹¹⁾ w latach 1949 — 1951 znaleziono wśród nienoszonej już starzyny następujące części ubioru męskiego: dwa kaftaniki w Pilichowie (pow. Aleksandrów Kujawski), sukmanę w Zakrzewie, sukmanę z pelerynką i kaftanek w Szymborzu (pow. Inowrocław), czamarę w Żernikach i strój świąteczny tj. spodnie, „jakę“ i kaftanek w Mąkoszynie (pow. Aleksandrów Kujawski). Natomiast nie znaleziono już nigdzie pasa, dawnych butów ani nakryć głowy, oprócz jednej czapki futrzanej. Wśród ubiorów kobiecych został znaleziony w Morzycach (pow. Aleksandrów Kujawski) kompletny, choć nieco zmodernizowany ubiór weselny, aksamitna sznurówka o dawnym kroju i czerwona wełniana spódnica ozdobiona szychem w Orlu (pow. Aleksandrów Kujawski).

W wielu miejscowościach można jeszcze znaleźć fałdzone spódnice, perkalowe, fartuchy, w paski, tureckie chusty i korale, najwięcej jednak jest czepków i chust jedwabnych, gdyż są one przechowywane z pietyzmem. Starsze kobiety w czepkach można jeszcze spotkać na uroczystościach w Orlu i Strzelnie w okolicy Kruszwicy (ryc. 3).

Dodać należy, że w Polsce Ludowej w związku z działalnością świetlic, dbających o nawiązanie do tradycji narodowych i w związku z organizowaniem ruchu amatorskiego w zespołach kujawskich prowadzi się prace nad odtworzeniem kujawskiego stroju ludowego w oparciu o istniejące zbiory muzealne w Toruniu i Włocławku. Zadaniem tej monografii jest między innymi właśnie rekonstrukcja stroju kujawskiego na podstawie jego relikwów i istniejącej literatury.

Rozdział II

ZARYS HISTORYCZNY ROZWOJU KUJAWSKIEGO STROJU LUDOWEGO

Materiały do dziejów ubioru i stroju kujawskiego nie przekraczają XIX w., ale nawet i w tym półtorawiekowym zaledwie okresie łatwo zauważyć procesy przemian w kroju, tkaninach oraz funkcji tradycyjnej odzieży. Zmienność ta uderza szczególnie przy porównywaniu wyników badań terenowych z zachowanymi relacjami Ł. Gołębiowskiego¹²⁾, L. Zienkowicza¹³⁾, O. Kolberga¹⁴⁾ i M. Boruckiego¹⁵⁾. W świetle tych relacji zarysowują się cztery modele ubiorów, z których każdy przeważał w określonym czasie, w rezultacie czego mamy tu do czynienia z czterema fazami rozwoju ubioru kujawskiego w XIX i XX w. Pierwszą uchwytną fazę przedstawia Ł. Gołębiowski z około 1830 r. i L. Zienkowicz z około 1838 r. (ryc. 5). Różnice między opisem Gołębiowskiego a relacjami O. Kolberga poświadczają, że między 1840 a 1867 rokiem zaszły wyraźne zmiany i na tej podstawie można mówić o drugiej fazie przemian w ubiorze. (ryc. 6-11). Trzecim niejako okresem w przemianach ubioru kujawskiego są czasy po ukończeniu procesu uwłaszczenia i wojnie pruskiej, do wybuchu pierwszej wojny światowej. Wtedy zmienia się funkcja

Ryc. 1. Ubiór współczesny Kujawiaka z powiatu Inowrocław. Kurtka uszyta ze starej sukmany. Fot. J. Frycz 1951.

ubioru, który staje się strojem obrzędowym, odświętnym i wtedy właśnie zaczynają przenikać silnie elementy nowoczesnego ubioru miejskiego (ryc. 4, 12).

Po pierwszej wojnie światowej w przyspieszonym tempie zanikał tradycyjny ubiór kujawski zgodnie z rytmem przemian gospodarczych i społecznych.

Przed scharakteryzowaniem poszczególnych okresów warto zaznaczyć, że w znanym i poświadczonym ilustracjami materiale, odnoszącym się do stroju kujawskiego is nieją elementy, które można odnieść do czasów dawniejszych t.j. do XVII, XVI, a nawet i XIV w. Do tych starszych składników należy zaliczyć kiereję, noszoną później z kapiszonem, kaftanek z krótkimi rękawami i pas welniany. Krój takiej kierei zalicza E. Frankowski¹⁶⁾ do grupy sukman, wywodzących się z poprzecznego p o n c h o (ryc. 24). Charakterystyczna szerokość i długość tej sukmany, jak można wnosić z pracy M. Gutkowskiej¹⁷⁾ i ilustracji W. Eliasza¹⁸⁾ ma swoje odpowiedniki w strojach szlacheckich XVI w. Kaftanki z krótkimi rękawami (ryc. 21) są kontynuacją krótkiej wierzchniej odzieży z rękawami do łokcia, które przysły do Polski z Czech w XVI w.¹⁹⁾ Trzecim starym elementem w ludowym męskim stroju

kujawskim jest pas tkany lub pleciony z welny.

W kobiecym stroju ludowym najstarsze cechy zachowały się w dość archaicznym kroju koszuli (ryc. 33). Białe czepce, przewiązane chustką i obramowane karbowanymi riuszkami są najbardziej charakterystycznym, niezmiennym i ciągle jeszcze żywotnym elementem kobiecego stroju kujawskiego. Sięgają one starych tradycji stroju kobiecego, gdyż podobne białe czepce o brzegach rurkowanych, przewiązane wzorzystą tkaniną na kształt turbanów były noszone w Polsce wg Gutkowskiej już w XIV w.²⁰⁾; kiedy przyjęły się one na wsi — trudno rozstrzygnąć. Podobne czepce są również wyobrażone na miniaturach Pontyfikału Erazma Ciołka²¹⁾.

Inne elementy stroju kobiecego, jak stanik bez rękawów (ryc. 9), szerokie kryzy, spódnice z naszytymi taśmami znane są w polskim stroju szlacheckim XVI w., a przez lud były już noszone w XVII w.²²⁾. Kabacik z pelerynką, tak ulubiony przez Kujawianki, przyjął się wg Gutkowskiej, w stroju mieszczańskim w XVII w., krój zaś jego — zwany *coroco* przybył z Hiszpanii²³⁾.

Poza tymi starszymi elementami, ogólny wygląd kujawskiego stroju ludowego odpowiada mniej więcej strojom mieszczańskim i szlacheckim XVIII i XIX w.²⁴⁾.

Najstarszy uchwytny opis stroju kujawskiego, zachowany w dziele Gołębiowskiego „Lud Polski“ brzmi: „Przyodziewek, czyli ubiór Kujawiaków czysty chędogi, sukno koloru granatowego, niebieskiego i ciemno-zielonego, przez kmiotków używany jedynie. Z niego mają katanek z krótkimi rękawami i z trzema rzędami guzików, spodnie płóciennokowe albo cykowe, buty z podkówkami i wywijane cholewy, pas

Ryc. 2. Zachowany ubiór głowy starszej kobiety z okolic Kruszwicy (noszony obecnie). Fot. Puchalski, 1950.

włóczkowy, chustka na szyję kolorowa, czerwona pospolicie; na wierzchu katanki suknia długa narodowa, sznureczkami lub galonkami szychowymi obszyta, włosy długie, lecz kształtnie obcięte, czysto utrzymane, kapelusz czarny z małym denkiem okrągłym, szeroką wstęgą u dołu obwiązany, u wierzchu zaś sznurkiem szychowym, jedwabnym lub słomianym okręcony. Za kapeluszem zatknięte kwiaty i pióra pawie; kij w ręku albo laska cyną u góry oblana, opończa chroni go od wilgoci u której kaptur; spodnie ma czasem skórzane, czapkę wykrawankę.

U Kujawianek podobnie jak w innych miejscach odmienny ubiór mężatek, odmienny dziewcząt. Mężatki noszą kabaty długie, dziewczyny krótkie z fałdami. Pierwsze noszą na głowie czepki, drugie szlarki lub chustki. Dziewczyna zawsze ubiera się porządnie czasem i bogato. Warkocz jej długi we czworo spleciony wisi z tyłu. W końcu do niego nawiązano wstążek różnych. Szlarkę tak nosi na głowie, ażeby wierzch jej był odsłonięty. Chustkę jedwabną, albo inną jaką w szachownicę, kwiaty, na przodzie w kokardę zawiązuje. Spódnica kamlotowa z tyłu licznymi fałdami ozdobiona, pospolicie niebieska albo pstróżka wstążką karmazynową szeroką u dołu garniowana: trzewiki najczęściej sukienne wstążeczkami obszyte z kokardą. Na głowie kwiatów pełno w koło. Pierścionki na każdym palcu: tombakowe, cynowe, srebrne. Korali dużo i paciorków na szyi⁴²⁵.

Opis Gołębiowskiego, tak jak i nieco późniejszy Zienkowicza (ryc. 5) dotyczy tylko stroju świątecznego i to zamożnej warstwy Kujawiaków. Brak opisu codziennego stroju ludowego i w dziele Kolberga. Pewne uzupełnienia wniosły badania terenowe²⁶), z relacji informatorów wynika, że jeszcze przed 1850 r. obok zamożnych kmieci i „swojaków”, których stać było na bogaty ubiór, odpowiadający opisowi Gołębiowskiego, uboższe chłopskie warstwy jak np. komornicy, chodzili w barwionych przez farbiarzy płótnach i wełnianych

samodziałach tkanych przez kobiety. W okresie tym mężczyźni chodzili w zgrzebnych koszulach, chłopcom dopiero przed ożenkiem szyto spodnie o bardzo prymitywnym kroju, szerokie, niezgrabne, zapinane z boku zaostrzonym patyczkiem; dla przykrycia tych spodni noszono kaftany z długimi połami. Sukmany również szyto z materiałów własnego wyrobu.

W ubiorach kobiecych istniały wtedy czerwone lub modre zapaski, noszone bądź jako fartuch, bądź zarzucane

Ryc. 3. Rzadko obecnie noszony ubiór głowy z okolicy Kruszwicy. Fot. Puchalski, 1950.

Ryc. 4. Współczesna para družbów z okolicy Kruszwicy. Fot. Puchalski 1950.

w niepogodę na ramiona. Inne części odzieży, jak koszule, spódnice, kabaty były szyte z samodziału, barwionego i drukowanego przez farbiarzy.

Ten stan rzeczy trwał do czasu uwłaszczenia chłopów 1823 — 1863 r; bogatsi — jeszcze przed formalnym uwłaszczeniem, biedniejsi nieco później zaczęli przejmować nowe formy ubiorów, a przede wszystkim materiały pochodzenia fabrycznego. Zmiana odzieży w tym okresie zaznacza się na ilustracjach Biesiekierskiego (ryc. 6 i 10) i w opisach Kolberga²⁷. Zmieniło się np. nakrycie głowy (ryc. 7, 8, 9, 10, 11), zanikać zaczęła kiereja, a pojawiły się

Ryc. 5. Ubiór kujawski z okolic Brześcia Kujawskiego z pierwszej połowy XIX w.
Reprodukcja z barwnej planszy I. Lewickiego w pracy Leona Zienkowicza „Les costumes du peuple Polonais“, Paryż 1841, plansza nr 10.

plaszcz z pelerynami t. zw. „buchy“ oraz płaszcz „dęte“ i nowy typ butów? jałowiczych, długich do kolan. W strojach kobiet zmieniły się przede wszystkim tkaniny, zaczęły znikać samodziały na korzyść materiałów fabrycznych, pojawiły się spódnice adamaszkowe i kabaty podbite podszewką i futrem (ryc. 6, 7, 8, 9, 10, 11).

W latach 1870 — 1914 ubiór kujawski osiągnął szczyt rozwoju. Przyczyną tego stanu rzeczy był z jednej strony wzrost zamożności uwłaszczonych Kujawiaków, bogacących się po wojnie pruskiej dzięki możliwościom zbytu pszenicy, z drugiej zaś strony — wpłynął na to wzrost krajowego przemysłu włókienniczego. Zamożni Kujawiacy zaznaczali swoje bogactwo w stroju, kobiety prześcigały się w ilościach koralu, drogich chust tureckich, które w tym czasie weszły w modę, jedwabiu i adamaszków. W tym czasie pojawia się również haft na tiulowych i batystowych czepkach i kryzach, o czym nie wspomina Kolberg.

W męskim ubiorze tego okresu przyjęły się sukienne, czerwone „jaki”²⁸). Kaftany stały się w tym czasie krótsze i nie mają rękawów, pod kołnierzem koszuli zaczęto nosić haftowane chustki; wprowadzono krótsze od dawnych sukman czamary z „przedsobami”, wreszcie — kapelusze pilśniowe. Sam ubiór ludowy stał się strojem świątecznym i obrzędowym (ryc. 12).

W stroju kobiecym tego okresu zaznaczyły się również wpływy miejskie. Pojawiły się spódnice krajane w kliny, układane z tyłu w fałdy, zamiast dawniejszego marszczenia.

Dawne sznurówki z „klapkami”, zastąpiły krojone w „boczki”, szersze u dołu, a wcięte w talii i układające się w „klosz” gorsety. W miejsce zaś dawnych kabacików pojawiają się „jaki” tj. proste żakiety.

Ze wzrostem dobrobytu i uprzemysłowienia wsi kujawskiej wzrosło też zróżnicowanie strojów; wzbogaceni chłopci, młynarze, handlarze i rzemieślnicy wiejscy, utrzymujący częste kontakty z miastem, pierwsi zerwali z tradycyjnym strojem kujawskim. Zaczęli oni ubierać się na modę miejską lub jak mówiono „po warszawsku” w tużurki, płaszcze z rozporami, od których przezywano ich właścicieli „osporami”. Żony ich nie nosiły już „kopek”, tylko czepki zwane „stroikami”, wiązane pod brodą a zdobione kwiatami, wstążkami i koronkami. Zarzuciły też fartuchy i korale, natomiast pyszniły się szerokimi spódnicami, zwanymi „chrynotinami” lub „rogówkami”.

W pierwszych dziesiątkach lat XX w. ludowy ubiór kujawski zaczyna zdecydowanie zanikać²⁹). Po pierwszej wojnie światowej bogaci chłopci występowali „po kujawsku” już tylko na wielkich uroczystościach, na ogół jednak strój zanikał mimo pewnych prób w kierunku podtrzymania go.

Ogólnie stwierdzić trzeba, że na zanik ludowego stroju kujawskiegołożył się szereg przyczyn, głównie natury ekonomicznej; niemalą też rolę odegrał proces urbanizacji wsi, który rozpoczął się pod koniec XIX w. Nie bez znaczenia było tu i wychodźstwo na pracę do Ameryki i Prus w okresie wzrastającego ucisku kapitalistycznego. Powracający z robót sezonowych chłopci oraz rekruci z wojska przywozili z sobą nowe, miejskie ubrania tańsze, a przede wszystkim „pańskie”, co odpowiadało ogólnej dążności do awansu społecznego. Rozwój przemysłu włókienniczego sprawił, że małomiasteczkowy rynek został zalany tanim towarem fabrycznym, co odbiło się również ujemnie na stroju ludowym. Dawni sukiennicy, kapelusznicy i farbiarze miasteczkowi stracili podstawę bytu, funkcje zaś dawnych krawców wędrownych, którzy szyli ręcznie po wsiach, zajęły miejskie wytwórnie ubrań gotowych,

Ryc. 6. „Typy włościan kujawskich”. Rysował z natury Biesiekierski. Reprodukacja z Tygodnika Ilustrowanego t. VII (1863), nr 177, str. 64.

Ryc. 7. Ubiór kujawski z okolic Włocławka. Reprodukacja z barwnej planszy W. Gersona. O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. II (1867), str. 2.

Ryc. 8. Ubiór kujawski z okolic Brześcia. Reprodukacja z barwnej planszy W. Gersona. O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. I (1867), str. 62.

Ryc. 9. Weselny strój z okolic Sompolna i Ruszkowa. Drużba, panna młoda, drużna. Reprodukacja z barwnej planszy W. Gersona. — O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. I (1867), str. 2.

sprzedawanych następnie na jarmarkach. Wiele dawnych, pięknych strojów zaginęło wraz ze starym pokoleniem Kujawiaków, których odziewano w nie do trumny. Wszystkie te czynniki sprawiły, że do naszych dni przechowały się tylko nieliczne elementy dawnego ubioru.

W latach dwudziestych XX w. były pewne próby wznowienia stroju kujawskiego, mianowicie zaczęto wprowadzać na terenie Kujaw strój pseudo-krakowski, który tu i ówdzie przyjął się jako strój kujawski. W tym okresie zupełnego rozkładu i zaniku stroju kujawskiego można było widzieć starych Kujawiaków w czamarach i starsze kobiety w czepkach i chustkach tylko na odpustach w Lubrańcu, Izbicy i Radziejowie (ryc. 2, 3).

Przedstawiony zarys rozwoju ubioru kujawskiego w ostatnim stułeciu nie byłby pełny, gdyby się nie uwzględniło problemu zróżnicowania tego ubioru, o czym była wzmianka we wstępie. Już Kolberg podkreśla różnicę między strojem Kujaw Polnych a Kujaw Borowych; różnica ta zaznaczała się głównie w kobiecych ubiorach głowy. Tak np. pod Brześciem i Osiecinami zarówno mężatki jak i dziewczęta obcinały włosy na wysokości karku, a głowy obwijały chustkami na kształt turbanu. Pod Radziejowem i Kruszwicą noszono

czepki zwane „kopkami“, o formach zaokrąglonych lub przypłaszczonych, obwiązane chustkami na kształt turbanów, przy czym jeden róg chustki zakrywał wierzch głowy.

Inny typ i sposób wiązania chustki panował, według Kolberga, na Kujawach Borowych w okolicach Kowala i Chodcza; czepki sterczały tu nad chustką, która obwijała mocno czepiec, nie przykrywając go z wierzchu. Panny natomiast wiązały na głowach chustki w bardzo wysoki turban.

Między Kujawami Polnymi i Borowymi zachodzą również różnice w stroju męskim; różnice te zaznaczają się najwyraźniej w kapeluszach, które na Kujawach Borowych są wyższe i zwężające się ku dołowi. Jest rzeczą charakterystyczną, że na obszarze odmiany zachodniej stroju kujawskiego strój ten utrzymywał się dłużej, był na ogół bogatszy, ciemniejszy w barwie niż na wschodzie i południu w strefie nadwiślańskiej i Kujawach Borowych. Temu terytorialnemu zróżnicowaniu ubioru kujawskiego odpowiadały różnice w dziejach, wyrażające się w podziale Kujaw na Ziemię Kruszwicką i Włocławską, na Rejon Inowrocławski i Brzesko-Kujawski, na zabór pruski i rosyjski. Odpowiada mu też zróżnicowanie dialektu kujawskiego na dialekt wschodni i zachodni oraz południowy pas przejściowy na terenie Kujaw Polnych i Borowych.

Ryc. 10. Typy włościan kujawskich. Rysował z natury Biesiekierski. Reprodukacja z Tygodnika Ilustrowanego t. VII (1863), nr 177, str. 63.

Rozdział III

ZASIĘG BADANEGO STROJU

Granice zasięgu stroju kujawskiego zostały wytyczone na podstawie żywej jeszcze tradycji wśród starych Kujawiaków; zasięg ten obejmuje teren, na którym mieszkańcy mają żywe jeszcze poczucie przynależności do kujawskiej grupy etnograficznej. Kolberg podaje tylko granicę północno-wschodnią i południowo-zachodnią⁸⁰).

Za Kujawy właściwe uważają Kujawiacy ziemię, odznaczającą się niezwykle urodzajną glebą, czarnoziemem, od której noszą nazwę „Kujaw Czarnych“ lub „Kujaw Polnych“. Na tym obszarze strój kujawski był najbogatszy, powszechnie noszony i najdłużej się utrzymał (mapa 2). Ludność, zajmująca tereny o gorszej glebie, uważała się sama za „Borowiaków“; strój był tu uboższy i wcześniej zaginał, zaznaczały się w nim też drobne różnice.

Zasięg stroju kujawskiego jest od strony wschodniej i zachodniej wyznaczony naturalnymi granicami Kujaw t.j. Wisłą i Notecią z jeziorami, przez które Noteć przepływa. Północną granicę stanowi pas lasów, ciągnących się między Notecią a Wisłą, miejscowościami gra-

Ryc. 11. Ubiory z okolic Radziejowa i Kruszwicy. Reprodukacja z barwnej planszy W. Gersona. — O. Kolberg. Lud. Kujawy. Cz. II (1867), str. 68.

nicznymi są; Gniewkowo i Aleksandrów Kujawski. Najmniej wyraźna jest granica południowa, która wg Kolberga przebiega nieco na południe od miejscowości Gostynin, Krośniewice, Kłodawa, Konin. Jednakże właściwe Kujawy, w których najdłużej strój się utrzymał, leżą na obszarze między jeziorem Pakoskim i Notecią, Gniewkowem i Aleksandrowem Kujawskim, Łowiczkiem, Brześciem Kujawskim, Lubrańcem po Śmiłowie, Kłobię, Piotrków Kujawski i Włostowo (mapa 1 i 2).

Na północ od strefy stroju wielkopolskiego a na zachód od Noteci, na ziemiach gorszych i mniej urodzajnych, ciągną się Pałuki i strefa stroju pałuckiego³¹). Miejscowością graniczną na tym obszarze jest miasteczko Pakość, którego mieszkańcy uważają się za Kujawiaków i dawniej nosili się „po kujawsku“, choć strój tu był wyraźnie uboższy. Mężczyźni nosili wysokie kapelusze „nie kujawskiej mody“, a także lniane, różnobarwne „jaki“, czarne lub granatowe spodnie, kamizelę z rękawami z tyłu fałdowane, kaftany bez rękawów, sięgające kolan, układane z tyłu w fałdy. Płaszcz noszono tu z pelerynkami; różnice zaznaczały się i w kolorze, który — w przeciwieństwie do kujawskiego modro-granatowego, był tu przeważnie czarny³²). W stroju kobiecym największa różnica występowała w ubiorze głowy, kobiety nie nosiły tu okrągłych „kopek“ przewiązanych chustką, tylko czepki z paru rzędami „ryszek“ nad czołem oraz długimi i szerokimi, haftowanymi „bandażami“, które Pałuczanki przewiązywały pod brodą. Zamiast kabacika nosiły tu kobiety obcisły kaftan, a dziewczęce sznurówki były krótsze, obcisłe, sięgające pasa, przytrzymywane szerokim paskiem fartucha, który tym różnił się od ku-

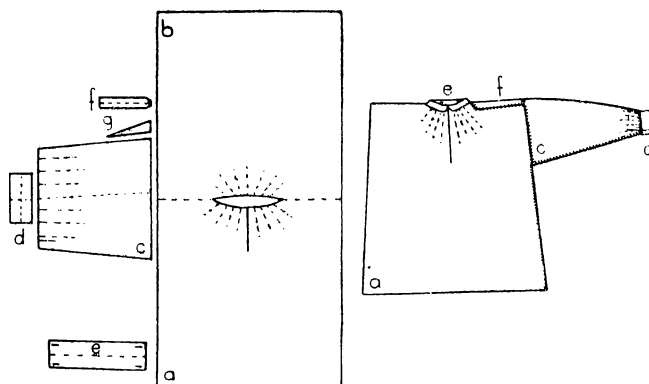
Ryc. 12. Odświętne stroje z okolic Szymborza, pow. Inowrocław z około 1890 r. Ze zbiorów P. T. L. w Toruniu. Fot. A. Czarnecki.

jawskiego, że miał u dołu i w pasie naszywane białe taśmy. W pałuckim świątecznym stroju kobiecym ulubiona była czerń; mniej tu było chust tureckich, natomiast długo, bo do końca XIX w. zachowały się wełniane zapaski, które na Kujawach zaginęły o sto lat wcześniej.

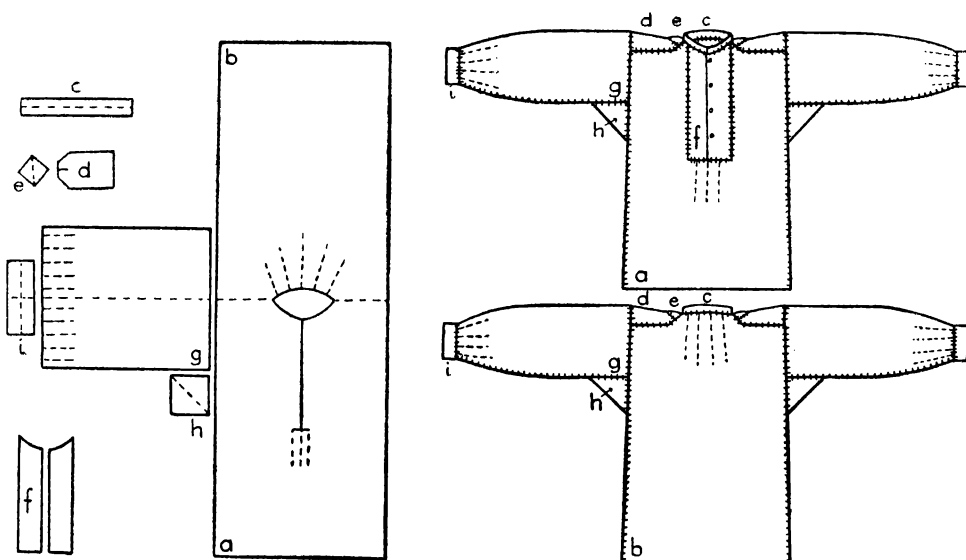
Na północy między Notecią a Wisłą strój kujawski graniczy ze strefą stroju krajeńskiego. W zalesionym pasie od Torunia do Bydgoszczy, skolonizowanym dawniej przez Niemców, strój ludowy zaginął nawet w pamięci mieszkańców. W głębi Krajny noszono czapki baranie, spodnie i sukmany najczęściej w kolorze czarnym,

rzadziej granatowym, z dwoma rzędami guzików, czerwone, wełniane „jaki“, a od święta żakiety i niskie trzewiki, co było zupełnie nieznane w stroju kujawskim. Kobiety nosiły tu małe tiulowe czepki przyszyte do paska obszytego trzema rzędami „riuszek“, a wiązane pod brodą jedwabnymi, haftowanymi wstążkami zwisającymi niżej pasa. Bluzy i spódnice szły tu z „warpu“ czyli wełnianego samodziału w różnych kolorach, zapaski samodziałowe w drobne kolorowe paski wyrabiano na krosnach. Pod szyją przypinano duży marszczony koronkowy kołnierz, a na wierzch wkładano kaftan z granatowego samodziału albo luźne kloszowe „jaczki“ często aksamitne, naszywane u dołu perełkami w zygzaki lub paski⁸³).

Wschodnia granica zasięgu stroju kujawskiego biegnie wzdłuż Wisły, za którą w północno-wschodniej części t. j. w ziemi Chełmińskiej był strój inny, nieco zbliżony do kujawskiego⁸⁴). Mężczyźni nosili obok 'granatowych' — sukmany czarne i brązowe zdobione sznurami, zamiast kaftanów — modre marynarki; poza tym surduty, niebieskie płaszcze z pelerynami i szerokie szare lub niebieskie spodnie, wreszcie słomiane lub filcowe kape-

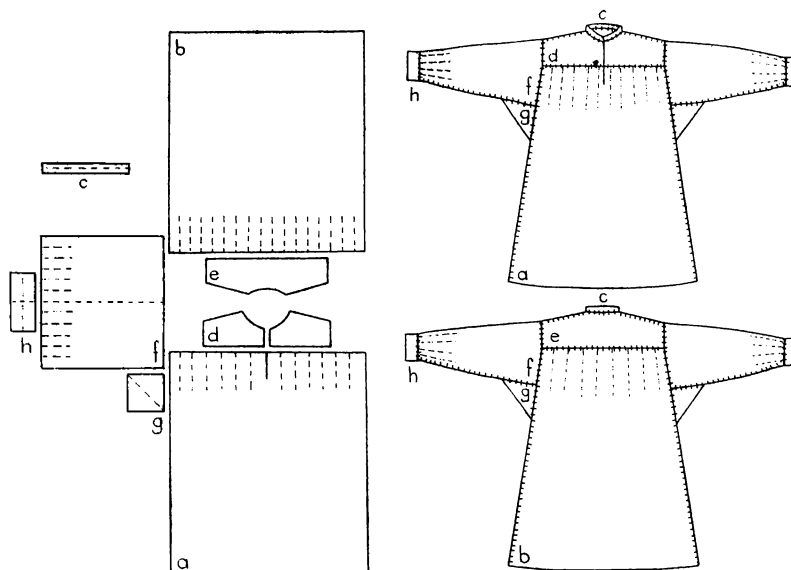

Ryc. 13. Krój koszuli męskiej typu poncho z naszytym przyramkiem. Baruchowo pow. Włocławek. a, b — przód i tył, c — główny płat rękawa, d — mankiet, e — kołnierz, f — przyramek, g — klin. Ze zbiorów Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Rys. Z. Łaszczyńska — 1952. Podziałka 1:30.

Ryc. 14. Krój koszuli męskiej typu poncho z naszytym przyramkiem z końca XIX w. a, b — przód i tył, c — kołnierz, d — przyramek zw. „obojczykiem“, e — „żabka“, f. — naszyty „przodek“, g — główny płat rękawa, h — „ćwikły“, i — mankiet. Rys. H. Mikułowska — 1951. Podziałka 1:30.

lusze albo czapki o płaskim dnie z barankiem. Odmienność stroju kobiecego zaznaczała się przede wszystkim w czepkach, które były tu z białych krochmalonych koronek zdobione „riuszkami“. Spotykało się też niekiedy czarne czepce aksamitne, haftowane złotem. W porównaniu ze strojem kujawskim kobiety nosiły tu staniki krótsze, obcisłe, ze stojącymi

Ryc. 15. Nowszy typ koszuli męskiej z napierśnikami z początku XX w.
a, b — przód i tył, c — kołnierz, d — napierśnik, e — przyrząbek czyli powiększony „obończyk“, f — główny płat rękawa, g — „ćwikły“ h — mankiety. Rys. H. Mikułowska 1951. Podziałka 1:30

kołnierzykami zdobionymi kryzą, sznurówki obcisłe z krótkimi rękawami, samodzielne czerwone i modre spódnice, wielkie i długie fartuchy, kaftany do bioder zdobione koraliakami i frędzlami; wysokie sznurowane buty i korale dopełniały całości. Do ślubu nakładały tureckie chusty.

Od ujścia Drwęcy na południe ciągnie się strefa stroju dobrzyńskiego, który jest również zbliżony do stroju kujawskiego, choć widać pewne różnice. Mężczyźni nosili tu kapelusze zwężające się ku górze, futrzane czapki sznurowane z boku, o płaskim dnie. Na szyi wiązali jedwabne chustki. Używano tu też kaftanów, spodni modrych, pasów z frędzlami inaczej wiązanych niż u Kujawiaków, bo końce ich zwisały się po obu stronach bioder. W stroju

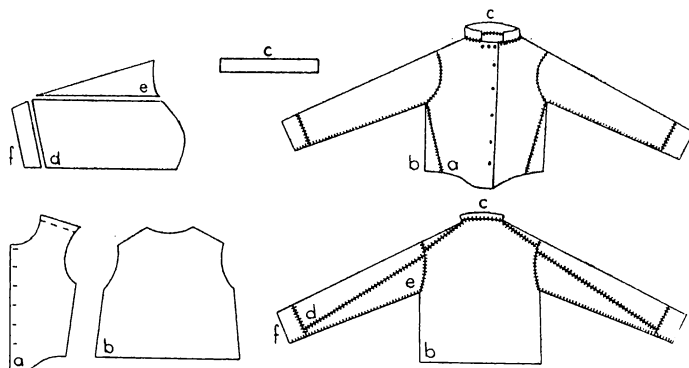

Ryc. 16. Czerwona, sukienka „jaka“ z końca XIX w. Mąkoszyn, pow. Aleksandrów. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Fot. L. Torwirt — 1952.

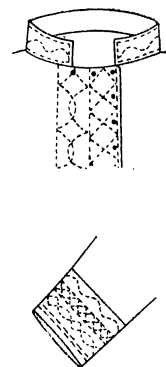
kobiecym różnica zaznaczała się w czepkach z fryzką nad czołem, wiązanych pod brodą na bardzo szerokie taśmy; czepki te przewiązywano podobnie jak to robią Kujawianki chustkami, zwiniętymi w „wężyk“. Kaftany były tu granatowe sukienne spódnice niebieskie, sukienne zapaski zdobione naszytymi pasami, staniki z sukna na wacie, czerwone lub niebieskie zapinano na guziki³⁵).

Na południowym-wschodzie teren stroju kujawskiego styka się ze strefą strojów mazowieckich; brak tu granicy naturalnej wskutek czego różnice zaznaczają się w sposób mało charakterystyczny. Granice zasięgu strojów pokrywają się tu mniej więcej z granicami powiatów; na samym pograniczu jednak znać wyraźnie wpływy kujawskie. Kolberg zaznacza w opisie stroju grupy łączycyckiej, że w powiecie gostyńskim i kutnowskim, zwłaszcza

w częściach zachodnich, strój był podobny do stroju kujawskiego⁸⁶). Mężczyźni nosili tu kapelusze z szerokimi skrzydłami, baranie czapki, granatowe sukmany z wykładanymi kołnierzami i „potrzebami“, czerwone pasy wiązane jak w łowickim. Kolberg zaznacza również, że strój chłopów z okolic Gostynina nie ma tylu charakterystycznych cech malowniczości — co strój

Ryc. 17. Kрій czerwonej, sukiennej „jaki“ z końca XIX w. Mąkoszyn, pow. Aleksandrów. a — przód, b — tył, c — kołnierz, d — wierzch rękawa, e — spód rękawa, f — mankiet. Rys. H. Mikułowska — 1951. Podziałka 1:30

Ryc. 18. Stebnówka na kołnierzu i mankiecie „jaki“. Rys. H. Mikułowska — 1951.

sąsiednich Kujawiaków, gdyż sukmany były tu bardziej obcisłe i przypominały strój mieszczkański, od którego różniły się tylko zielonym lub pąsowym pasem. W końcu XIX w. kobiety zaczęły nosić odmienne czapki wiązane pod brodą. Spódnice szyto z samodzielów w pasy, na wierzch nakładano krótsze lub dłuższe katanki zwane „przyjaciółkami“.

Najbardziej charakterystyczną cechą strojów mazowieckich były wełniane zapaski noszone na ramionach; na Kujawach zapaski takie wcześniej zagięły.

W południowo-zachodniej części powiatu konińskiego zaznaczają się wpływy stroju kaliskiego. Na tym terenie zasięg stroju kujawskiego nie pokrywa się z granicami powiatu a nawet regionu, gdyż wchodzi w powiat koniński i jak pisze Kolberg „od Skulska do Ślesina w Konińskim, w krainie jezior, ubiór czysto kujawski“⁸⁶). W Kaliskim nosili mężczyźni odmienne od Kujawiaków siwe i wysokie barankowe czapki, białe, niebieskie lub granatowe sukmany, z kołnierzami stojącymi obwiązywane czerwonym pasem, wreszcie kapoty, krótkie czerwone katanki i samodzielowe w drobne poprzeczne paski lejebiki. Kobiety nosiły olbrzymie czepce z bardzo szerokimi rurszkami oraz czarne sukienne kaftany z błyszczącymi guzikami i barwne wełniane zapaski.

Z przeglądu stroju ludowego regionów sąsiednich wynika, że ubiór kujawski stanowił typ odmienny, którego zasięg pokrywa się prawie całkowicie z zasięgiem Kujaw historycznych. Strój ten odznaczał się też większą barwnością, zamożnością i powagą niż ubiory sąsiadów.

Ryc. 19. Tył „kaftanka“ z Szymborza, pow. Inowrocław. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Fot. L. Torwirt — 1952.

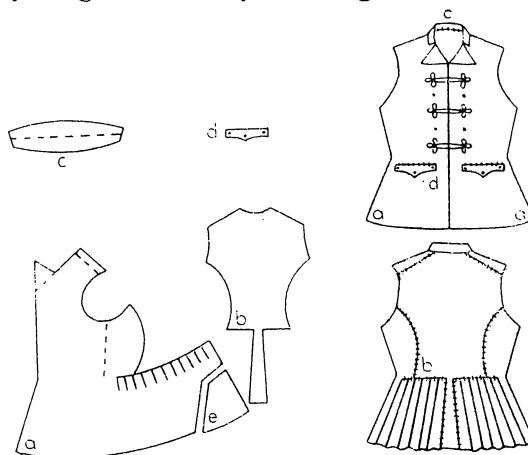
Rozdział IV

OGÓLNY OPIS STROJU MĘSKIEGO

W drugiej połowie XIX w., jak wskazują opisy Kolberga i Boruckiego oraz ilustracje Biesiekierskiego uzupełnione informacjami terenowymi, męski ubiór letni, roboczy składał się ze słomianego lub filcowego kapelusza, rogatywki lub późniejszej maciejówki, Inianej koszuli białej, czasem modrej, granatowego lub błękitnego kaftanka płóciennego lub sukienego z krótkimi do łokcia rękawami, z „jaki” czyli spencera z amarantowego lub szafirowego płótna w paski, z samodziałowych spodni płóciennych niebieskich lub spodni kupnych „ćwiliszkowych” w paski, wpuszczanych w długie buty z cholewami. W zimie noszono flanelowe „jaki”, spodnie „skórzaki” i kożuchy.

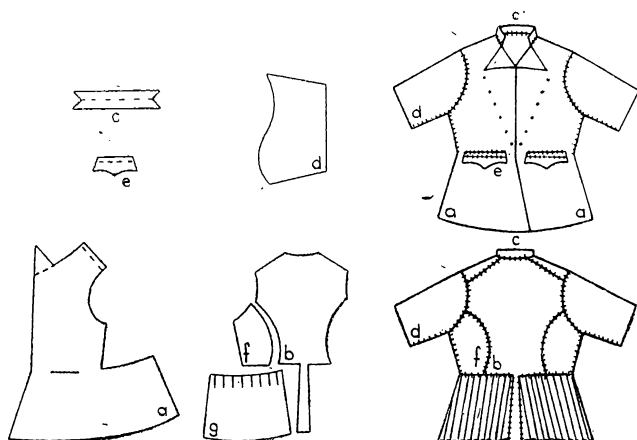
W letnie dni świąteczne wkładano czarne filcowe kapelusze lub rogatywki z barankiem (ryc. 6, 11), białe koszule wiązane pod szyją jedwabnymi chusteczkami, sukienne czerwone „jaki” i sukienne granatowe kaftanki bez rękawów (ryc. 11, 20). Spodnie noszono sukienne lub kamlotowe, wyrzucane na buty zw. „iskrzokami” układane w harmonijkę. Kaftanek lub sukmanę przewiązywano wełnianym pasem. Kujawiacy, wyjeżdżając w dalszą drogę, wkładali kiereję z kapiszonem (ryc. 10, 24), zastąpioną później przez burkę lub „dętą” płaszcz. W zimie były używane czapki z barankiem t. zw. „wykrawanki”, później zaś wysokie czapki futrzane. Szyję owijano długim szalem lub wełnianym pasem, którego końcami obciągano się również i w pasie.

Obrzędowy strój weselny był bardziej okazały; starszy družba ubierał się albo w zwykłą sukmanę, albo też jak w okolicach Kruszwicy w specjalną sukmanę družbiarską z pelerynkami lub stojącym kołnierzem (ryc. 28), zdobioną białym kożuszkiem i świecącymi guziczkami. Prawe ramię przepasywał białym, złożonym we dwoje ręcznikiem, wyszytym wstążką

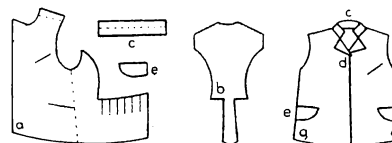

Ryc. 20. Krój kaftanka bez rękawów. Mąkoszyn, pow. Aleksandrów. a — przód, b — tył, c — kołnierz, d — klapka kieszeniowa, e — „poła”. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Rys. H. Mikułowska — 1951. Podziałka 1:30.

różową i błękitną, zdobionym koralikami i kwiatami. U lewego boku przypinał bukiet rozmarynu. W jednej ręce trzymał chustkę ozdobioną czerwoną wstążką, w drugiej — bat na krótkim trzonie t. zw. „harpunik” wykonany z sarniej nóżki i cienkiego rzemienia.

Ryc. 21. Krój kaftanka z krótkimi rękawami, sięgającymi do łokcia. Pilichów, pow. Aleksandrów. a — przód, b — tył, c — kołnierz, d — rękaw, e — klapa kieszeniowa, f — boczny płat, g — „poła”. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Rys. H. Mikułowska — 1951. Podziałka 1:30.

Ryc. 22. Krój chłopięcego kaftanka. a — przód, b — tył, c — kołnierz, d — wyłogi, e — klapka kieszeniowa. Ze zbiorów Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Rys. Z. Łaszczczyńska — 1952. Podziałka 1:30.

Głowę nakrywał kapeluszem ozdobionym barwną wstążką, pawim piórem albo kiścią złotego szychu. Jadąc w orszaku weselnym mieli wszyscy drużbowie ręczniki z kwiatami przepasane na ukos przez ramie (ryc. 28).

Pan młody przypinał z lewej strony na piersi wianuszek z mirtu, na głowie miał kapelusz lub rogatywkę ozdobioną pawim piórką lub złotym szychem, w rękę zaś chusteczkę z czerwoną wstążką. Uroczysty strój chłopców składał się z kaftanka, spodni i granatowej sukmanki. Małe dzieci nosiły kolorowe płócienne czapeczki, chłopcy z kokardkami lub kiścią na czubku głowy.

Zmarłego odziewano w koszulę wiązaną sznurkami, w spodnie i „zgło“ czyli rodzaj tuniki lub koszuli pośmiertnej z białego płótna, długiej do kostek. Zgło przepasywano czarną wstęgą lub zawiązywano czarną tasiemką u szyi, rękawów i w pasie. Starym nakładano białą płócienną czapkę t. zw. „duchenkę“. Młodemu głowy nie nakrywano. Na nogi wkładano pończochy lub białe płócienne skarpetki⁸⁷).

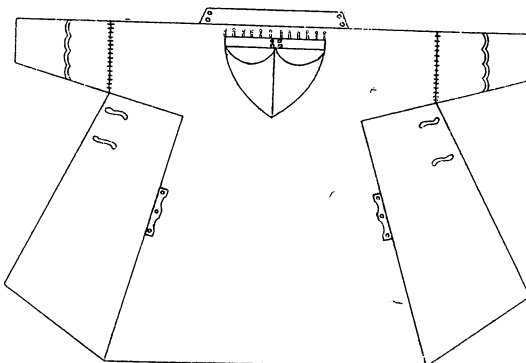
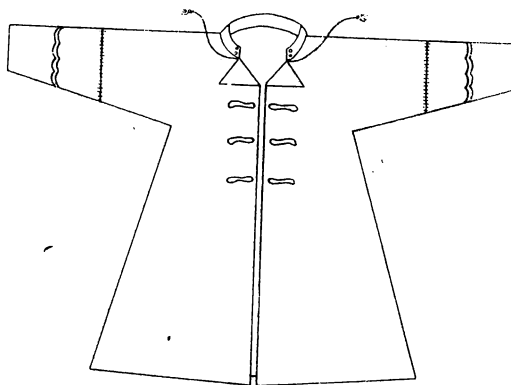
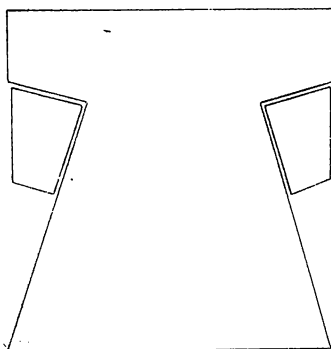
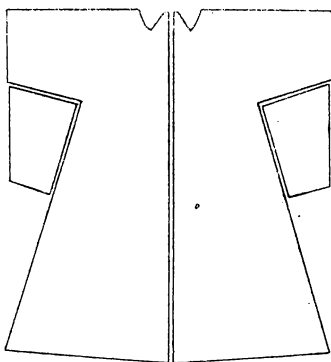
Ryc. 23. Kaftanek chłopięcy. Borucho-
wo, pow. Włocławek. Ze zbiorów Mu-
zeum Etnograficznego w Krakowie. Fot.
Maśliński — 1952.

Rozdział V

SZCZEGÓŁOWY OPIS STROJU MĘSKIEGO

Koszula

Koszule z lnianego „swojego“ płótna szyły ko-
biety same; koszule świąteczne były z białego
zwyczajne zaś z szarego lub barwionego na modro

Ryc. 24. Krój sukmany „kierci“, pow. Włocławek, wg E. Frankowskiego, „Sukma-
ny ludu polskiego“, Warszawa — 1928, Podziałka 1:30

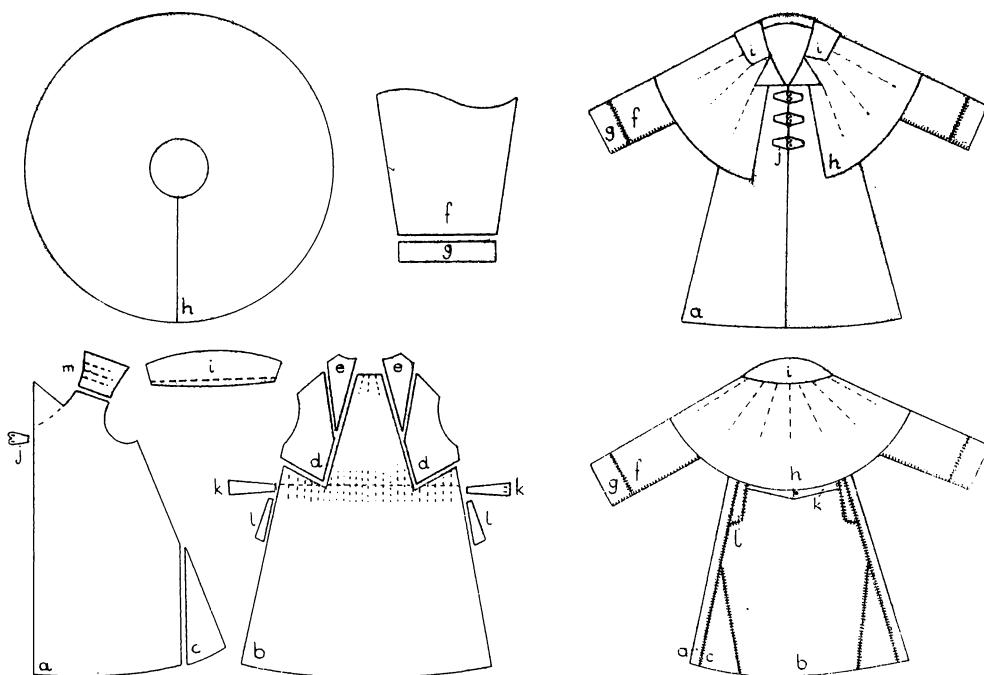
Ryc. 25. Kujawiak w kiereł wg ryciny Ma-
jorkiewicza. Tygodnik Ilustrowany t. II
(1868), nr 28, str. 17.

plótna. Jeszcze z końcem XIX wieku na Kujawach spotykało się koszule, których przednia i tylna część stanowiły jeden płat, a który na ramionach wzmacniano naszytym przyramkiem (ryc. 13, 14). Koszule takie występowały w dwu odmianach, jednej o znamionach starszego kroju (ryc. 13), i drugiej o nowszym charakterze (ryc. 14). Pierwsze, nie posiadały t. zw. „przodka“, marszczyły się przy kołnierzu z przodu i z tyłu, a pod pachami posiadały „ćwikły“ w kształcie trójkątnego klina. Krój drugiej odmiany koszuli składał się z prostego płata dartego wzdłuż nitki (ryc. 14, 15), posiadającego również naszyty „przyramek“ czyli tzw. „obończyk“. Przód rozcięty umacniano „przodkami“ naszytymi po wierzchu. „Obończyk“ i tył koszuli był marszczony i wszywany w kołnierz. Po bokach doszywano dwa płaty jako rękawy, a pod pachami wszywano w celu umożliwienia swobodnych ruchów „ćwikły“, czyli kwadraciki płótna złożone po przekątnej. Rękaw był przy mankiecie marszczony i wszywany w prosty mankiety, zapięty na dwa guziczki. Ponieważ przy pracy i noszeniu ciężarów „obończyk“ często wyrwał się z kołnierza, w niektórych okolicach Kujaw rozcinano go i wszywano kwadracik płótna, złożony po przekątnej, zwany „żabką“, w ten sposób, że podstawę utworzonego trójkąta marszczono i przyszywano do kołnierza. Pod naciskiem ciężaru „żabka“ rozsuwała się, ale nie wyrwała. Kołnierz krojony z prostego kawałka płótna był dawniej dosyć wysoki i wywijany na zewnątrz; pod kołnierz zawiązywano czerwoną wstążeczkę, w późniejszych zaś czasach czerwoną, składaną „na róg“ chusteczkę (ryc. 8, 10).

Późniejsze koszule posiadały zamiast pojedynczego przyramka powiększony obończyk nakładany na barkach i gładko wszywany w kołnierz. Na przód naszywano ozdobnie stebnowane „napierśniki“. Później pojawiły się kołnierzyki szyte osobno; dla ozdoby i usztywnienia ich brzegów wkładano parę rzędów sznurka i obustronnie stebnowano (ryc. 15). Często dla oszczędności szyto koszule z płótna grubszego a przody, kołnierze i mankiety z płótna białego i cieńszego; niekiedy brzeg wykładanego kołnierzyka haftowały kobiety w różgi i kwiatki. O tych szczegółach wiadomo jedynie z ustnej tradycji, dowody rzeczowe już nie istnieją ^{37a}).

Spodnie

Starzy Kujawiacy pamiętają, a raczej wiedzą z ustnej tradycji, że dawniej około 1860 roku młodzież męska chodziła na codzień tylko w długich koszulach przepasanych pasem a dopiero w okresie przedślubnym sprawiano im spodnie. Krój najstarszych spodni i ich wygląd znany jest dziś tylko z tradycji. W pierwszej poł. XIX w. chłopci pracujący „na pańskim“, nosili spodnie szyte z płótna przez kobiety; krój ich był bardzo prymitywny, dwie szerokości płótna składano razem, rozcinano w połowie, po czym wszywano w kroku złożony kwadracik. Przód i tył marszczono osobno a następnie wszywano je w „oszewkę“. Zapinało się takie spodnie zapewne po bokach patyczkiem, w rodzaju znanych skądinąd obertelków, w pasie przytrzymywał je ściągnięty kawał powrozu lub rzemienia. Były one

Ryc. 26. Krój sukmany z peleryną z drugiej połowy XIX w. Szymborsze, pow. Inowrocław. a — przód, b — tył, c — klin poszerzający, d — boczne płyty, e — klíny przyramienne, f, g — części rękawa, h — peleryna, i — kołnierz, j — klapka do zapinania, k — dragon, l — klapki imitujące kieszeń. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Rys. H. Mikułowska — 1951. Podziałka 1:30.

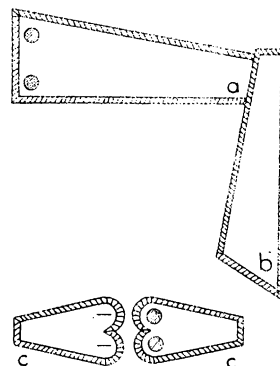
długie do kostek, bardzo szerokie i niezgrabne. Dokładna rekonstrukcja kroju w świetle tych informacji jest trudna.

Bogaci chłopcy szyli później spodnie u krawców, posiadały one tzw. „fartuszek” czyli klapę z przodu, zapinaną z boku na drewniane „knebelki” obciągnięte nićmi. Na lato szyto spodnie z płótna przeważnie farbowanego na modro, lub drukowanego przez miasteczkowych farbiarzy w białoniebieskie, białoczerwone (Zienkiewicz), żółtoniebieskie lub czarnoniebieskie paski. Szyto też spodnie z materiałów kupnych. Gołębiowski wspomina o spodniach „cycowych” czyli bawełnianych, Kolberg o „ćwiliskowych” lub „kamlotowych” spiętych, na jeden guzik z przodu.

Zimą noszono t. zw. „skórzaki” czyli spodnie ze skórek owczych, szyte runem do wewnątrz. Odświętne spodnie były z granatowego sukna. Znalezione w terenie spodnie z przed 50-ciu lat mają krój zupełnie nowoczesny; wszystkie te rodzaje były dość szerokie i wyrzucane na wierzch.

Bluzy

Na koszule wkładali dawniej mężczyźni „jaki” czyli krótkie luźne bluzy z długimi rękawami (ryc. 16). Kolberg pisze o „jakach” z kolorowego, amarantowego, karmazynowego, szafirowego płócienka w paski lub cętki. Zimą noszono flanelowe „jaki” kolorowe, niekiedy w kratkę. Czerwone „jaki” sukienne, noszone tylko do stroju świątecznego pod kaftankiem weszły w użycie z końcem XIX w. w okresie wielkiego rozwoju przemysłu sukienniczego i wzrostu ogólnego dobrobytu. Szyto je z kaliskiego prążkowanego sukna w jasnoczerwonym kolorze, na podszwecze z surówki. Krój „jaki” (ryc. 17) składał się z dwóch płatów przednich i jednego tylnego, długich rękawów, stojącego kołnierzyka wszy-

Ryc. 27. Ozdobne części sukmany z peleryną. a — dragon, b — klapka imitująca kieszeń, c — klapki do zapinania. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Rys. H. Mikułowska — 1951.

tego w odległości 10 cm od brzegu. Z przodu „jaka“ wydłuża się tworząc linię łukową, zapina się ją na pięć czerwonych guzików. Mankiety, kołnierzyk i krawędzi zapięcia są ozdobione czarną maszynową stebnowką (ryc. 18), która nie tylko zdobi, lecz i usztywnia brzegi. Niekiedy „jaki“ zapinane były na haftki, a pod kołnierzem wzdłuż wykroju szyi przyszywano po 8 czarnych lub złotych guziczków.

Kaftanki

Na opisaną „jakę“ wkładano rodzaj „kamizelki“, którą Gołębiowski określa jako „katankę“. Jest to zasadniczo kamizela, rodzaj serdaka bez rękawów (ryc. 11, 19, 20) lub z rękawami ledwie sięgającymi do łokcia (ryc. 7, 9, 11, 21). Należy jednak podkreślić, że na ilustracji L. Zienkowicza (ryc. 5), a więc na najstarszym wyobrażeniu ubioru kujawskiego, widoczny jest rodzaj kaftana z całymi rękawami, sięgającego do pół uda i opasanego sukienym pasem. Kaftan ten, zapinany na 9 guzików, posiadał jeszcze dwa boczne rzędy guzików dla ozdoby. Kołnier przy tym odzieniu był najprawdopodobniej stojący.

Przypuszczać należy, że dopiero po upowszechnieniu się „jak“, kaftany z długimi rękawami zanikły, a miejsce ich zajęły serdakowate kamizele, zapinane na haftki i ozdobione również dwoma rzędami guzików. W lecie nosili mężczyźni kaftanki płócienne barwione na niebiesko, a zimą sukienne ciemno-niebieskie, granatowe lub zielone; kaftanki świąteczne zdobione były dwoma rzędami świecących guzików (ryc. 7, 11).

Dawniejsze kaftanki miały dosyć wysokie stojące kołnierze, niekiedy aksamitne, wykładane kłapy oraz krótkie rękawy tzw. „kontuszówki“; wszystkie szwy i ścięgi były obszyte niebieskim sznurkiem. Kaftanki posiadały „połę“ czyli rodzaj marszczony z tyłu spódniczki (ryc. 11, 19), sięgającej prawie do kolan. Poły te przykrywały dawne niezgrabne spodnie; kaftanki te znane są tylko z ilustracji, zamieszczonych przez Kolberga oraz z informacji starych Kujawiaków.

Kaftanki z końca XIX w. znalezione w czasie badań terenowych i znajdujące się w Muzeum Pomorskim w Toruniu są krótsze, niektóre mają kołnierze leżące lub tylko nieco podniesione. Są one wykonane z granatowego sukna na czerwonej podszewce, przeważnie bez rękawów i nie mają długiej poły, tylko suto marszczony lub fałdowany tył (ryc. 19, 23). Kaftanek pod względem kroju składał się zasadniczo z trzech płatów, z dwu przednich i jednego tylnego, jak to widoczne na rys. kroju chłopskiego kaftana (ryc. 22). Płaty przednie okrywały i boki lub bezpośrednio były złączone z płatem tylnym, bądź też pomiędzy dolne części płata przedniego i tylnego wstawiane były trapezowate boki (ryc. 20, 21 g). Krój płata przedniego, jak też wspomniane wstawki były tego rodzaju, że umożliwiały przy szyciu sfałdowanie dolnej części kaftana (ryc. 19—22).

Brzegi kaftanów i kieszeni obszywano czarną tasiemką. Zapinano je na haftki, a przód zdobiono dwoma lub kilkoma rzędami guzików (ryc. 20).

Obok tego rodzaju kaftanków istniały zapinane na pętle, t j. „przedsoby“, które jednak ściślej się wiążą z czamarami z II-ej połowy XIX wieku. Były to czarne szamerowania zapinane na czarne guziki (ryc. 10, 20). Kłapy kieszeni zdobiono guzikami.

Ryc. 28. Strój drużby z okolic Kruszwicy. Sukmana „drużbiarska“ obszyta futerkiem, szarfa, chustka, bat „drużbiarski“ na sarniej nóżce. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. I Frycz — 1952.

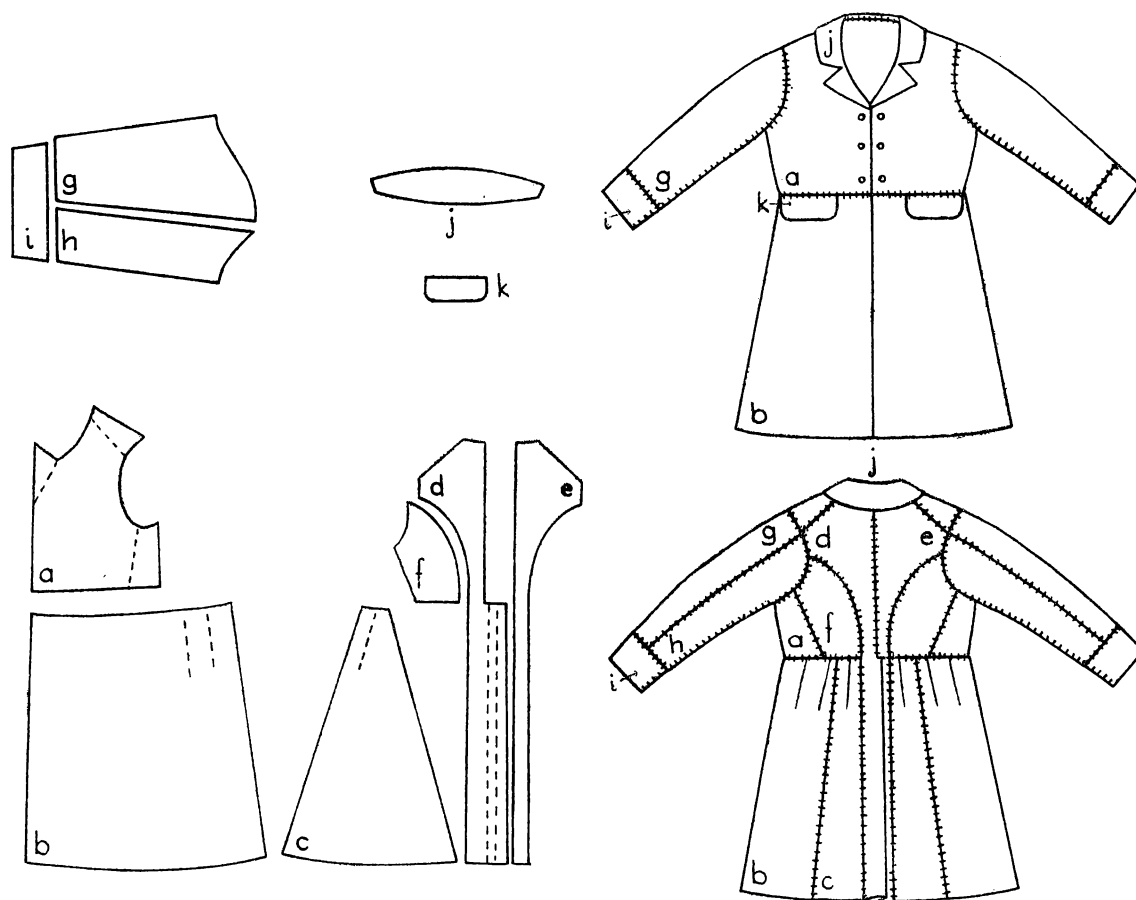
Dawniej Kujawiak nie wychodził z domu bez kaftanka, później już tylko starzy Kujawiacy pracowali w polu w kaftankach, młodzi zaś nakładali je tylko do stroju świątecznego na czerwone „jaki“. Kaftanki robocze noszono zwykle na koszuli, przeważnie opasywano je sukiennym pasem (ryc. 7, 11).

Okrycie wierzchnie

Na przełomie półwiecza, a więc około 1860—1870 roku, w ubiorze kujawskim istniały, już dwa rodzaje okrycia wierzchniego, sukmana i kiereja. Pierwsza ubierana na kaftanek służyła zasadniczo zimą do wyjścia, ale noszono ją również latem, jako odzienie odświętne. Kiereję natomiast wkładano na płaszcz i to zapewne zimową porą. Pewne jednak wątpliwości budzi ten fakt, że w materiałach ilustracyjnych z tych czasów, spotyka się kiereję w takim ustawieniu, które sugeruje, że noszono ją również bezpośrednio na kaftanku i niekoniecznie do podróży. Chodzi tu o ilustrację Kostrzewskiego zamieszczoną w *Tygodniku Ilustrowanym* (1866 r.) p.t. „Śródpocie na Kujawach“, a dalej o ilustrację Biesiekierskiego z około 1863 roku (ryc. 6), oraz dwie litografie Gersona (ryc. 8, 11). Jest również zastanawiający fakt, że na litografii L. Zienkowicza (z około 1835—1838) kierei brak, co może być zresztą przypadkowe.

Sukmany

Opisy Oskara Kolberga (1867), Łukasza Gołębiowskiego (1830) i materiał ilustracyjny Zienkowicza, Gersona, Biesiekierskiego poświadczają istnienie sukman w połowie wieku XIX.

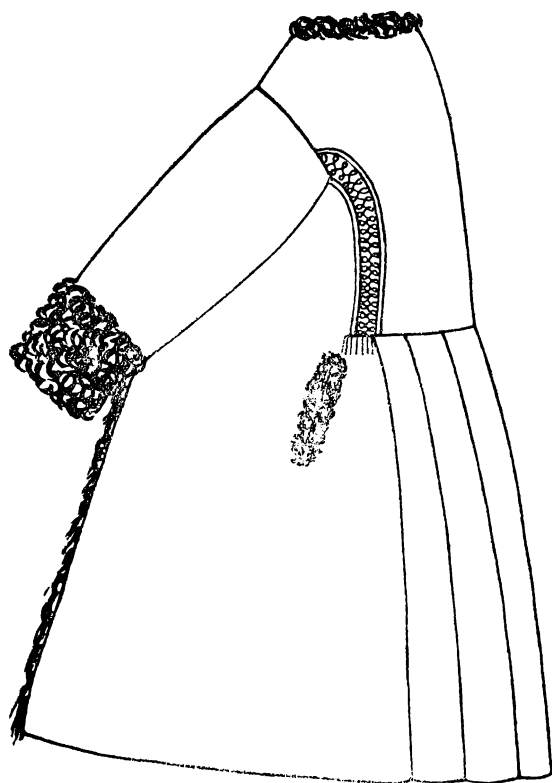

Ryc. 29. Krój czamary z około 1870 r. Brzozy, pow. Aleksandrów. a — przedni płat górny, b — przedni płat dolny, c — klin wszywany pomiędzy płaty b, d; d, e — środkowe płaty tłu, f — płat uzupełniający plecy, g — część wierzchnia rękawa, h — część spodnia rękawa, i — mankiet, j — kołnierz, k — kłapa imitująca kieszeń. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Rys. H. Mi-kułowska 1951. Podziałka 1:30

zagięły one jednak około 1870 roku. Z materiału, ilustracyjnego wynika że posiadały dość wysoki stojący kołnierz, i wyłogi (ryc. 5, 8, 9). Na ilustracjach zachodzą jednak pewne różnice tak co do długości, jak też co do sposobu ich zapinania. Wedle Zienkowicza (ryc. 5), a więc około 1847 roku, sukmany te sięgały w okolicach Brześcia nie wiele poniżej kolan. Nieco dłuższe były sukmany przedstawione przez Biesiekierskiego (1863 r.), natomiast na ilustracjach Gersona sukmana z Brześcia sięga do kostek i jest suto fałdowana (ryc. 8), to samo da się powiedzieć o sukmanie z okolicy Sompolna, rysowanej również przez Gersona (ryc. 9). O sposobie zapinania ich trudno powiedzieć coś pewnego; można jedynie stwierdzić, że w okolicy Sompolna sukmany bywały zapinane na „przedsoby“ inne zaś bądź na guziki, bądź na haftki. Były to sukmany przeważnie z granatowego sukna, podbite czerwonym lub zielonym materiałem. Szwy sukman obszywano niebieskimi sznurczkami. Wiadomości o istnieniu takich sukman, znane są jedynie z literatury traktującej to zagadnienie dość ogólnikowo i materiału ilustracyjnego. Żyją też jeszcze wspomnienia o takiej sukmanie, w tradycji ludowej natomiast nie dochował się nigdzie w znanych zbiorach ani jeden jej okaz i z tego też powodu trudno odtworzyć krój.

Kiereja

„Kiereje“ wychodziły z użycia już w czasie badań O. Kolberga, a więc przed 1867 r. co wyraźnie w swoich obserwacjach autor podkreślił, a czego jeszcze nie zaobserwował w związku z omówionymi sukmanami (ryc. 25). Mimo tego, o kierejach można wiele więcej powiedzieć, gdyż okaz takiej kierei znajdował się w nieistniejącym obecnie Muzeum Etnograficznym w Warszawie. Opisał ją E. Frankowski w następujący sposób: „Sukmana męska, długość 124 cm, siąg 163 cm. Granatowe sukno fabryczne, podbite materiałem czerwonym. Kołnierz

Ryc. 30. Szkic kożucha noszonego w XIX w. Ze zbiorów Towarzystwa Krajoznawczego w Toruniu. Rys. H. Mikułowska — 1951.

stojący, wysokości 6 cm przyozdobiony stebnowką w trójkąty. Cztery guziki czarne po dwa na każdym brzegu przednim, wyłogi poprzeczne. Między kołnierzem, a wyłogami sznurki z chwastami do wiązania. Szamerowania naszyte po trzy z każdego brzegu, wykonane robotą szmuklerską z czarnego sznurka. Kieszenie podłużne na szwach bocznych. Kapiszon wyłożony płótnem w kratkę pomarańczowo niebieską, z wycięciem na oczy, z klapką zapinaną pod brodą, był zawieszony na dwunastu sznurczkach, przyszytych do dwunastu guziczków czarnych wzdłuż kołnierza. Wszystkie szwy, oraz brzegi sukmany obszywano sznurkiem granatowym³⁸). Opisowi temu odpowiada opracowany przez tego autora krój kierei (ryc. 24). Te dane uzupełniają opis O. Kolberga: „Kiereja, rodzaj szuby buchciastej z sukna granatowego lub błękitnego, grubszego nieco niż na sukmanach, dosta nio a nawet obszernie skrojonej, z szerokimi rękawami, z workiem czyli kapturkiem zawieszonym na plecach i ściągającym sznurkiem, kształtu księżej czapeczki z uszami (zwykle ciemnoczerwonego koloru), kapturek ten zwano „Bóg zapłać“, a pod Izbicą „Szczęść Boże“. W czasie zawiei i sloty nakładano go na czapkę. U rę-

Tablica I
STRÓJ KUJAWSKI

mal. J. Karolak

kawów i kołnierza kierei biegną niekiedy wąziutkie wypustki czyli białe sznurki sukienne³⁹.

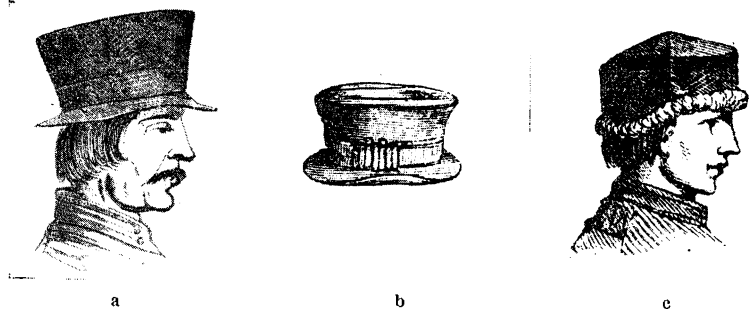
Dodać jeszcze wypada, że w „Przyjacielu Ludu” z 1846 r. istnieje oparta o L. Zienkowicza notatka, stwierdzająca że takie okrycie nazywano opończą³⁹.

Zewnętrzny wygląd kierei oddają wymienione już ilustracje Biesiekierskiego, Gersona Kostrzewskiego i Majorkiewicza (ryc. 8, 9, 10, 24). Pamięć

o kierejach jest jeszcze w terenie żywa. Opowiadają, że kapiszon był zwany, „Bóg zapłać”, ze względu na podobieństwo do worków kwestarskich. Kiereja była szczytową formą stroju kujawskiego, nadawała ona Kujawiakom wyraz dostojeństwa i wyróżniała ich od innych regionów.

Po zaginięciu kierei w drugiej połowie XIX w. weszły w użycie „buchy” t. j. granatowe luźne płaszcze bez kapiszonów z leżącym kołnierzem, które zapinano na guziki oraz „bundy” rodzaj grubych burek używanych w chłodne dni do podróży. Latem noszono płaszcze „dęte” czyli rodzaj szerokich peleryn z otworami na ręce. Niestety te nowsze formy wierzchniego okrycia nie zostały utrwalone ani w opisach, ani w materiale ilustracyjnym. Były one niezawodnie przelotną modą, zapożyczoną z wzorców miejskich i dworskich. Mocniej natomiast utrwaliły się w drugiej połowie XIX w. w miejsce dawnych kierei „sukmany” zwane też płaszczami z pelerynami (ryc. 12). W zbiorach działu etnograficznego Muzeum Pomorskiego w Toruniu znajduje się taka sukmana z Szymborza (pow. inowrocławski); nosiły ją dwa pokolenia. Sukmany szyto z cienkiego, wysoko gatunkowego sukna w kolorze jasno-granatowym i podbijano płócienną ciemno niebieską podszewką. Na jej krój składały się dwa płaty przednie, krojone z szerokości sukna, które poszerzano u dołu klinami i trzy płaty tylne; płat środkowy zwężał się ku górze a uzupełniały go cztery boczne. W poprzek płata tylnego, na wysokości pasa przyszywano mocną płócienną listewkę, której brzegi wykańczano dla wzmocnienia skórą i w której znajdowały się otwory. Przez tę listewkę przeciągano mocną tasiemkę, którą regulowano szerokość tyłu sukmany; końce tasiemek wiązało się z tyłu lub z przodu. Sukmana miała leżący szeroki kołnierz, pod który wszywano pelerynę sięgającą mniej więcej do pasa (ryc. 26). Szerokie rękawy posiadały wykładane mankiety (szer. 12 cm). Na bocznych szwach od tyłu naszywano klapki imitujące kieszenie oraz trapezowaty dragon spięty dwoma guzikami (ryc. 26 l, k). Sukmanę zapinano na sercowato wycięte klapki, które przyszywano po trzy z każdej strony, w odległości 10 cm od krawędzi sukmany (ryc. 26 j). Peleryna, kołnierz, dragon i klapy sukmany były obszywane czarnym sznureczkiem (ryc. 27). Opisane płaszcze z pelerynami nosili zasadniczo zamożniejsi gospodarze i to głównie na Kujawach zachodnich. Sukmany tego rodzaju w momentach obrzędowych, zwłaszcza w obrzędzie weselnym obszywano wzdłuż zapięcia, przy mankietach i klapach kieszeni białym futerkiem, zwykle króliczym. Oprócz tego drużba przepasywał się przez prawe ramię haftowaną szarfą, którą zawiązywał na lewym boku (ryc. 28).

W II-ej połowie XIX w. natomiast powszechniej noszono na całych Kujawach czamary, zwane przeważnie „szamerkami”. W literaturze etnograficznej brak opisu i ilustracji, odnoszących się do czamar. Odzienie to zanikło już pod koniec XIX wieku, tak że obecnie należy do rzadkości. Jedyny konkretny okaz czamary znaleziono w czasie badań pod Kruszwicą w Żernikach, natomiast wiele szczegółów zebrano w ustnych wywiadach. Wynika z nich, że czamary miały jednakowy krój, natomiast różniły się w szczegółach

Ryc. 31. Męskie nakrycie głowy z drugiej połowy XIX w. a — pilśniowy kapelusz z wysoką główką z okolic Inowrocławia, b — pilśniowy kapelusz z okolic Kowala, c — wykrywanka z okolic Kowala. — O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. I (1867), a = str. 67, b, c = str. 64.

Czamary takie szyto z granatowego lub ciemno-niebieskiego sukna na płócienną przeważnie ciemno-grantowej podszewce. Sięgały one nieco niżej kolan i były dopasowane do figury. Z tyłu od pasa układano kłosz w fałdy lub suto je marszczono, w związku z czym mówiono „ile fałd tyle móg“, co miało wyrażać bogactwo noszącego. W odróżnieniu od sukman i kierei, czamary były cięte w pasie, z wyjątkiem dwu tylnych płatów, zszytych wzdłuż środka pleców. Przód więc składał się z czterech płatów, dwu górnych i dwu dolnych (ryc. 29 a, b), biegnących wzdłuż całej czamary i tak krojonych oraz zeszytych, że tworzyły naturalny fałd. Plecy uzupełniały dwa łukowate płaty (ryc. 29 f), a kłosz dwa trapezoidalne klíny (ryc. 29 c). Kołnierz czamary bywał leżący, lub stojący wysoki, z przodu rozwarty; rękawy szyte z dwu płatów miały doszyte płaty markujące mankiety. Czamary nie posiadały kieszeni, jedynie na wysokości pasa przyszywano dwie klapki, które miały charakter ozdoby. Odzienie to zapinano na trzy czarne guziki, ale czasem, jak n. p. na okazy z Żernik zapinano je na drewniane „knebelki“ obciążone jedwabnymi nićmi. Niektóre czamary bywały bogato zdobione szamerowaniem czyli t. zw. „przedsobami“ z aksamitnej taśmy. Stojące kołnierze zapinano przy pomocy pętli ze skręconej aksamitki i drewnianych „knebelków“. Niekiedy szwy i brzegi czamary mankiety i kłapy obszywano ciemno-błękitną tasiemką. Na plecach, 20 cm poniżej pasa, obszywki te kończyły się ozdobnymi chwaścikami z granatowej wełny.

Kożuchy

Kujawiacy nosili w zimie białe kożuchy, pokryte często materiałem, obecnie jednak nie zachował się żaden tego rodzaju kożuch. W zbiorach Towarzystwa Krajoznawczego, znajdujących się obecnie w Muzeum Pomorskim w Toruniu jest tylko rysunek takiego kożucha (ryc. 30).

Oprócz kożuchów białych używano tu także czerwonych kożuchów t. zw. „dublonów“ z wielkimi kołnierzami. Kożuchy te również pokrywano materiałem lub wkładano pod kiereję.

Pasy

Nieodzownym uzupełnieniem stroju Kujawiaka był zawsze wełniany, bawełniany lub jedwabny „superfinowy“ pas, używany przeważnie przez starszych gospodarzy. Wszystkie

Ryc. 32. Strój Kujawiaków z początku XX w.
Z Archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie

te pasy były około 3,5 m długie i 20 cm szerokie, wiązane w supeł. Przepasywano się nimi od przodu do tyłu, po czym zawiązywano z przodu na t. zw. „kłódeczkę“ lub „rózyczkę“ (ryc. 5, 6, 8, 11, 12). Pasy noszone były na kaftanku lub sukmanie podróżnej. Zimową porą włóczkowe pasy służyły jako szale; okręcano nimi wpiętych szwów, następnie skręcano je wzdłuż przodu i owijano się dokoła w pasie. Na Kujawach były znane trzy gatunki pasów: pasy sztywne tkane na krosnach, miękkie — robione na drutach, i siatkowe przeplatane ręcznie, dające się rozciągać wzdłuż i wszerz. Te ostatnie były najpiękniejsze. Na Kujawach spotykało się pasy brązowe, granatowe, dwubarwne, czarno lub czerwono-amarantowe, najczęściej zaś w różnych odcieniach czerwieni, a więc karmazynowe, pąsowe, amarantowe. Mimo że pasy takie żywo występują we wspomnieniach ludu, to jednak w terenie nie znaleziono już, ani jednego okazu.

Okrycie głowy

W oparciu o materiał ilustracyjny i informacje zebrane w terenie, należy stwierdzić, że w ciągu XIX wieku ulegały zmianie również sposoby noszenia włosów. Starsze ilustracje L. Zienkowicza, Biesiekierskiego, a częściowo i Gersona świadczą, że noszono włosy długie, prawie spadające na ramiona (ryc. 5—6). Ale już po 1860 roku zaznacza się tendencja noszenia włosów krótszych; ucinano je na wysokości ucha „pod donicę”, (rys. 9, 10, 12). To samo dotyczy wąsów, dawniejsze ilustracje wskazują, że Kujawiacy nosili wąsy dosyć długie, zwisające (ryc. 5), a później przystrzygali je (ryc. 12), aby ostatecznie przejść na miejską modę golenia całego zarostu. ●

W ciągu XIX wieku okrycia głowy ulegały bardzo silnym przemianom, noszono bowiem letnie kapelusze słomiane, pilśniowe lub sukienne cylindry, rogatywki i futrzane wykrawanki

O słomianych nakryciach głowy nie można wiele powiedzieć, gdyż wyszły one w drugiej połowie XIX w. z użycia i nie ocalał ani dokładny opis, ani zabytkowy okaz. Ze wzmianek w literaturze i terenowych wywiadów wiadomo jedynie, że noszono dwojaki rodzaju kapelusze słomiane domowej roboty, a mianowicie kapelusze z małą okrągłą główką i szerokim rondem, zapewne była to forma starsza oraz kapelusze z wąskim rondem i wysoką, cylindrowatą główką „na kujawską modę”, które prawdopodobnie powstały pod wpływem pilśniowych cylindrów. Starszy typ sukienno-kapelusza z pierwszej połowy XIX w. reprezentuje kapelusz z małym okrągłym denkiem, widoczny na ilustracji L. Zienkowicza z lat 1838—40, oraz opis Ł. Gołębiowskiego. Był to sukienny kapelusz, z otoką z szerokiej kolorowej wstęgi, okręcony szychowym, jedwabnym względnie słomianym sznurkiem, ozdobiony kwiatami lub pawim piórem (ryc. 5).

Kapelusze takie w późniejszych czasach nosili kujawscy owczarze, cieszący się ogólnym poważaniem. Zmieniały one kolor; pierwotnie były czarne, a później „jerczckowe” t. j. koloru jeryn. Ozdoby takiego kapelusza również się nieco zmieniały, obok opasującej główkę wstążki, przystrajano je szpileczkami o kolorowych główkach i pawim piórem. Kawalerowie i wdowcy w pow. inowrocławskim przypinali z boku do kapelusza trzy różyczki na jednej gałązce, kawalerowie z lewej strony, a wdowcy z prawej.

W czasach badań O. Kolberga, jak świadczy o tym jego opis i ryciny Gersona, noszono już odmienne kapelusze, a mianowicie cylindry pilśniowe, z wąskim rondem i wysoką „jak kominy” główką węższą u dołu i poszerzającą się ku górze (ryc. 31 a); zresztą co do wysokości takich cylindrów istniały pewne różnice, na Kujawach Borowych, pod Izbicą, Sompolnem, częściowo w pow. włocławskim, w okolicach Kruszwicy i Radziejowa cylindry te były rzeczywiście wysokie, opasane kilkoma rzędami czarnej wstęgi lub aksamitki, a w okolicach Kowala główka była niższa, otoczona czarną wstążką z kokardką na przodzie, nad którą wpinano dwa niebieskie szkiełka (ryc. 31 b)

Dziś już trudno uchwycić, czy to zróżnicowanie było wyrazem następujących po sobie mód, czy też wynikiem oddziaływania różnych ośrodków kapeluszniczych w małych miasteczkach. Wiadomo jedynie na podstawie poszukiwań Zakładu Etnografii U. W. pod kierownictwem W. Dynowskiego, że centra takie znajdowały się w Inowrocławiu, Kruszwicy, Strzelnie, Skulsku i Lubrańcu.

Ubożsi gospodarze i parobcy nosili zamiast drogich kapeluszy „rogate” czapki czyli sukienne granatowe rogatywki z otokiem z szarych lub czarnych baranków (ryc. 31 c). Młodzieńcy nosili je zawadiacko spuszczone na jedno ucho, a „od parady” zdobili pawim piórkiem (ryc. 6, 9, 11). Rogatywki takie nie przetrwały jednak w terenie, a nawet już Kolberg pisze o wprowadzonej przez młodych modzie noszenia kaszkietów, czyli czapek z daszkiem, które jak twierdzi „dziwne się wydają przy sukmanach”.

Zimą używano czapek futrzanych, t. zw. „wykrawanek”; dawny ich typ widzimy na drzeworycie zamieszczonym u Kolberga (ryc. 31). Jest to czapka podobna do rogatywki, lecz wyższa i głębiej zachodząca na uszy. Późniejszy typ „wykrawanki”, jak podaje Kolberg

miał wierzch sukienny „rogaty“ oraz uszy barankowe, które wiązano na wierzchu czapki tasienką lub zapinano na guzik, w mroźne dni spuszczano je na uszy.

W drugiej poł. XIX w. miejsce „wykrawanki“ zajęły wysokie czapki futrzane; taką właśnie czapkę znaleziono w pow. aleksandrowskim. Ma ona kształt stożka o średnicy dolnej 30 cm, jest wysoka 25 cm, wewnątrz wyłożona barankiem białym a na zewnątrz barankiem czarnym, sztucznym.

Obuwie

Zamożny Kujawiak nie chodził nigdy boso. Według opisu Gołębiowskiego noszono buty z podkówkami i cholewami wywijanymi. Kolberg podaje, że były one uszyte z czarnej zwykłej skóry, sięgały do pół łydki i miały wywróconą krótką cholewkę naturalnej barwy; nazywano je „wywrotkami“ (ryc. 5, 6). Poza tymi opisuje on inny rodzaj butów noszonych przez Kujawiaków, były to t. zw. buty „jałowicze“ z cholewami sięgającymi prawie do kolan. Starzy szewcy pamiętają jeszcze buty szyte na jedną nogę, zszywane po bokach a wykonane z jednego kawałka skóry (ryc. 5).

Na przełomie XIX i XX w. noszono buty zwane „harmonijką“. Były one robione na specjalnych, drewnianych prawidłach na których układano mokrą skórę i obwiązywano wzdłuż rowków wyciętych w prawidłach. Po zdjęciu z prawideł cholewa układała się powyżej kostki w czterorzędową harmonię. Buty te miały wysokie obcasy podbite podkówkami, które skrzyły się w tańcu, dlatego nazywano je „iskrzokami“.

Mężczyźni zaczęli nosić na Kujawach skarpetki dopiero w XX w., przedtem owijali ła-tem nogę onuckami a w zimie wkładali do buta wiecheć słomy.

Dodatki do stroju męskiego

Uzupełnieniem stroju męskiego były jedwabne lub wełniane chustki w odcieniach czerwonych, które przewiązywano pod szyją w węzeł. Chustki takie wiązano pod kołnierzem koszuli a końce chowano pod „jake“. Były one często pięknie haftowane białym płaskim lub dzierganym ścięciem w różgi i róże. Przeważnie haftowały je dziewczęta lub czasem mężatki. Kolberg wspomina o grubych i szerokich chustkach noszonych w zimie, wiązanych na supeł z tyłu, przy czym końce chust chowano z tyłu za kołnierz.

Starzy Kujawiacy pamiętają miękkie i szerokie podwójne, pasy urchowe, z przegródkami w środku na talary; noszono je pod sukmaną jadąc w drogę z pszenicą na sprzedaż. Zamiast trzośów były czasem w użyciu sakiewki z jelonkowej skóry czyli woreczki ściągane u góry, które chowano za pasem pod sukmaną.

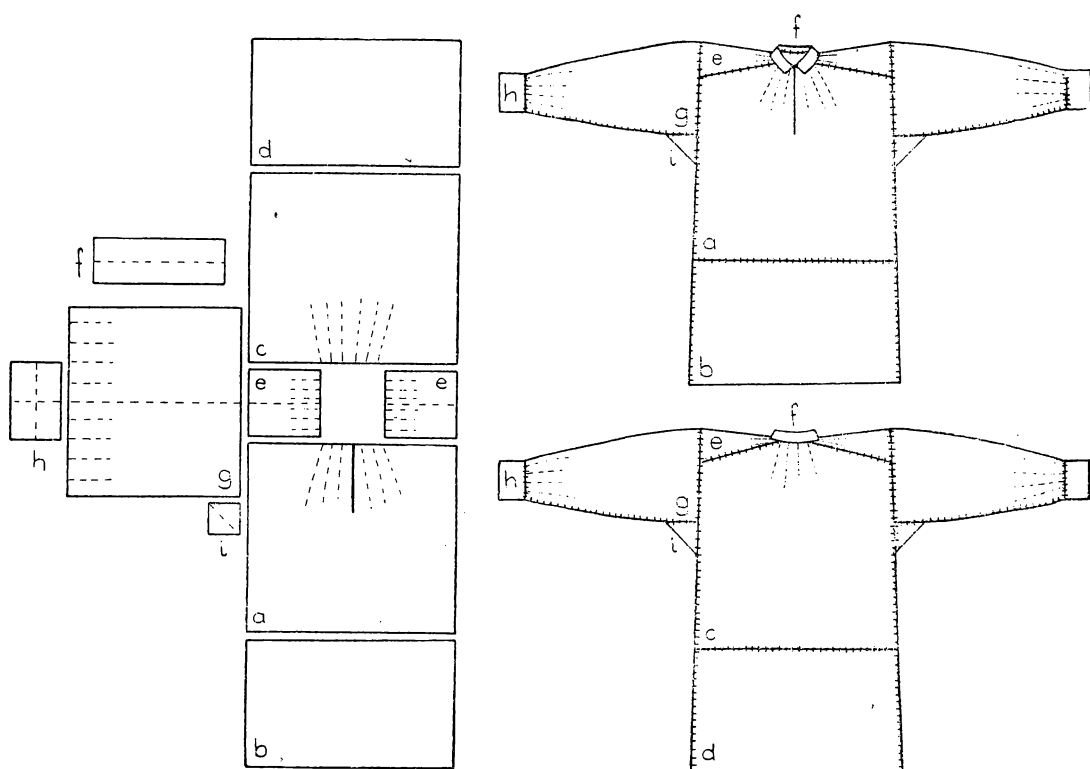
Kujawiak chodził zawsze z laską, Gołębiowski zaś pisze „kij w rękę albo laska cyną oblana“. Zienkowicz wspomina o kiju okutym ołowiem. Później noszono laski zwykłe, zakrzywione, własnej roboty lub kupowane w miastach (ryc. 5).

Obrzędowy ubiór drużby uzupełniała biała haftowana szarfa, biała chustka w rękę i bat drużbiarski na sarniej nóżce, obwiązany wstążką (ryc. 28).

Rozdział VI

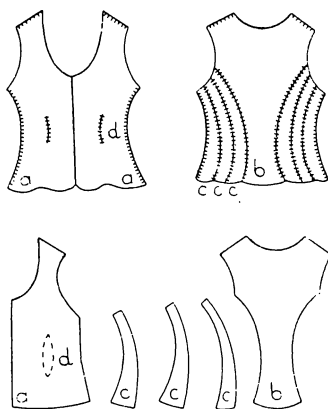
OGÓLNY OPIS STROJU KOBIECEGO

Na podstawie opisu Kolberga i relacji starych Kujawianek można odtworzyć dziś jeszcze wygląd kobiecego stroju kujawskiego. Kobięcy letni ubiór roboczy składał się w drugiej poł. XIX w. z lnianej koszuli z „nadołkiem“, z „kiecki“ czyli płóciennej spódnicy bez stanu, ze spódnicy ze stanem wykonanej ze „swego“ tj. samodzielnego płótna, później zaś z materiałów fabrycznych, a dalej ze stanika czyli sznurówki płóciennej lub kamlotowej, oraz z lnianego lub perkalikowego fartucha przeważnie w paski. Dziewczęta nosiły na głowie chustki, mężatki zaś płóciennie lub koronkowe czepki (ryc. 7, 8, 9, 11). Do pracy chodziły przeważnie boso, w okolicach gdzie byli osiedleni Niemcy, w drewnianych chodakach.

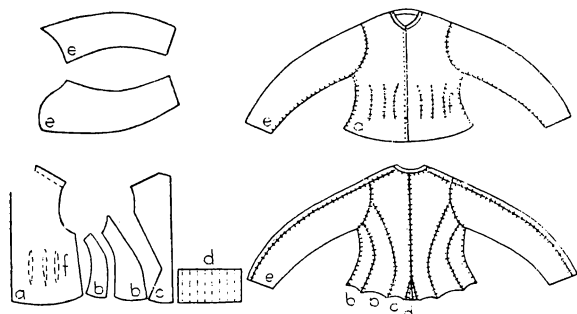

Ryc. 33. Krój koszuli kobiecej przyramkowej z nadołkiem starszego typu. Kłobía, pow. Włocławek. a — górny płat przedni, c — górny płat tylny, b, d — nadołek, tył i przód, e — przyramki, f — kołnierz, g — główny płat rękawa, h — mankiet, i ćwikiel. Rys. H. Mikułowska — 1952. Podziałka 1:30

Strój świąteczny panny składał się z lnianej koszuli, płóciennej sznurówki, płóciennego lub batystowego półkoszulka z kryżikiem i dwu do trzech spódnic oraz jedwabnej chustki. Najpierw wkładano sukienną lub barchanową czerwoną kieckę, na nią białą płócienną kieckę haftowaną, a na wierzch jedwabną lub „marynusową” czyli wełnianą najczęściej z wełny w jednym, przeważnie niebieskim kolorze. Do letniego stroju odświętnego panny należał fartuch jedwabny lub batystowy, kabacik sukienny z pelerynką, pończochy i sznurowane buty, chustka wełniana zarzucona na jedną

Ryc. 34. Rekonstrukcja kroju sznurówki na podstawie ilustracji Zienkowicza, W. Gersona oraz informacji starej krawcowej. Śmółów, pow. Włocławek. — a — płaty przednie, b — płat tylny, c — boczne kliny, d — zaszweska. Rys. H. Mikułowska — 1952. Podziałka 1:30

Ryc. 35. Bluzki ze stroju ślubnego. a — przód, b — „boczki”, c — tył, d — kawałek materiału wszywany pomiędzy dwa płaty c, e — części rękawa — wierzchnia i spodnia, f — zaszweski. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Rys. H. Mikułowska — 1952. Podziałka 1:30.

Ryc 36. Kujawianka. Z Archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Reprodukacja z barwnej planszy.

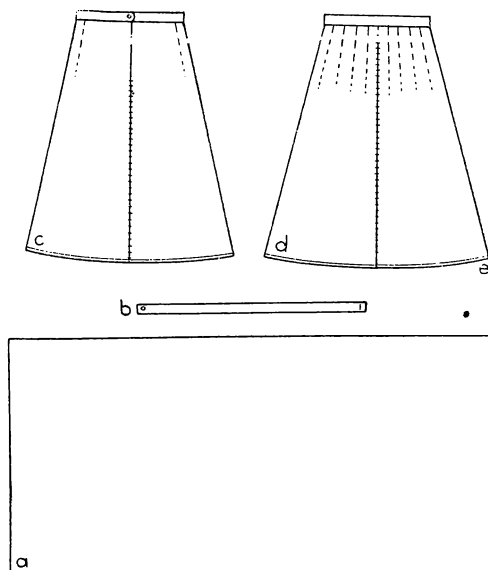
Zimowa odzież kobieca odświętna składała się również z trzech spódnic t. j. z czerwonej sukiennej ze stanem, z białej płóciennej, haftowanej oraz spódnicy wierzchniej, wełnianej lub sukiennej uszytej z tego samego materiału c bluzka, a dalej z kaftanika, kryzika lub białego kołnierza i jedwabnej chustki skrzyżowanej w piersiach. Wełniane pończochy i sznurowane buciki lub pantofle uzupełniały ubiór. Do wyścia wkładały na wierzch długi kabat z pelryną podbity barankiem, „węgierkę“, watawa i szubę. Ubiór głowy stanowiły „kopki“ i grube, „dubeltowe“ chustki tureckie.

Ubiór panny młodej składał się według Kolberga z cienkiej białej koszuli z kryzikiem, z niebieskiego gorsecika z kłapkami, lamowanego srebrnym szychem, z niebieskiej spódnicy w kwiatki i białego fartuszka. Nieco później wkładano do ślubu bluzki z rękawami w tym samym kolorze co spódnica, przeważnie w odcieniu niebieskim, fartuszki kolorowe i jedwabne chusteczki na ramiona (ryc. 10). Na głowę wkładano pannie młodej koronę ze świecidełek, półkoronkę ze wstążek i kwiatów, czy też wianek z mirtu i kwiatów z kokardą z tyłu albo chusteczką ozdobioną wstążkami.

rękę i batystowa biała chustka do nosa trzymana w drugiej (ryc. 5, 10, 11). Ubiór uzupełniały liczne sznury koralu. Na tańce a szczególnie na „wieńcówki“ czyli dożynki stroiły dziewczęta głowę kwiatami lub wieńcami, nakładały też sznurówki na białe koszule a do koralu przypinały z tyłu pęk wstążek (ryc. 5, 9).

Mężatki nakładały latem w dni świąteczne te same części odzieży co i dziewczęta, z tą tylko różnicą, że spódnice ich były ciemniejsze i dłuższe (do kostek), kabaty też dłuższe, natomiast nie nosiły sznurówek (ryc. 5, 6, 8, 11, 32). Fartuchy mężatek były barwne atłasowe, adamaszkowe, szerokie i długie. Bogate gospodynie nosiły liczniejsze korale niż panny, a oprócz tego pierścienie i broszki. Strój mężatek odróżniał się od stroju panien tym, że mężatki w dni świąteczne wkładały na głowę „kopki“ tiulowe, obwiązane jedwabną chustką, na którą zarzucały chustkę wełnianą, drugą zaś wełnianą chustkę przewieszały przez rękę a w dłoni trzymały białą chustkę batystową.

Zimą wkładały na codzień ciepłe spódniczki i watówki, spódnice wełniane, „jaki“ lub kaftany i fartuchy w paski. Wychodząc z domu narzucały na ramiona ciepłą chustkę lub męską sukmanę.

Ryc. 37. „Spódnik“. Włostowo, pow. Inowrocław. a — główny płat, b — pasek, c — z przodu, d — z tyłu, e — obszywka. Ze zbiorów Muzeum Kultury Ludowych w Młocinach. Rys. pracownia M. K. L. 1952. Podziałka 1:30.

SZCZEGÓŁOWY OPIS STROJU KOBIECEGO

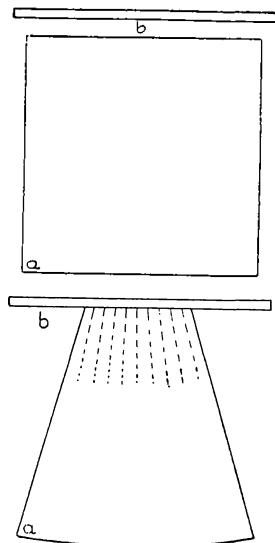
Koszula

Kujawianki szły koszule z „własnego“ płótna cieńszego z doszytą częścią dolną czyli „odzimką“ lub „nadołkiem“, wykonaną z płótna grubszego „poczesnego“. „Nadołki“ wykonywano w dwojakim celu, żeby było ciepłej, gdyż innej bielizny Kujawianki nie wkładały i z oszczędności, gdy bowiem górna, cieńsza część koszuli podarła się, doszywano do tego samego „nadołka“ koszulę nową.

Dawniejsze koszule kobiece posiadały krój przyramkowy, składały się bowiem z prostokątnych płatów połączonych przyramkami (ryc. 33). Później szły koszule „z karczkiem“, w który wszywano zmarszczony płat przedni i tylny; wąska pliska u szyi zastępowała kołnierzyk. Koszule te posiadały prawie identyczny krój co koszule męskie z napierśnikami (ryc. 14). Rękawy przy koszulach były proste, u dołu zmarszczone i wszyte w mankiety; pod pachami wszywano kwadratowe kawałki płótna czyli „ćwikły“.

Sznurówki i gorsety

Na koszulę wkładano płócienne białe sznurówki, zapinane z przodu na guziczki, obciskające kształtnie figurę. Składały się one z dwu płatów przednich z których każdy pod piersiami miał głęboką zaszewkę i z sześciu „boczków“ czyli klinów wciętych w pasie a rozszerzających się ku dołowi oraz podobnie krojonych pleców (ryc. 5, 9, 11). Po zeszcyciu tych części powstawała sznurówka wcięta w pasie, lekko fałująca na biodrach, co nadawało figurze pewną grację (ryc. 5, 9, 11). Elegantki, chcąc wyglądać kształtniej, ściszały się w pasie dodatkowo gorsetem, w którym jednak nie mogły się swobodnie poruszać.

Ryc. 39. Krój atlasowej zapaski. Kutartowo, pow. Inowrocław. Ze zbiorów Muzeum Kultur Ludowych w Młocinach. Rys. pracownia M. K. L. — 1952. Podziałka 1:30.

Ryc. 38. Kobięcy ubiór odświętny. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. I. Frycz — 1951.

Oprócz tych sznurówek płóciennych wkładanych pod półkoszulki, noszono po wierzchu barwne gorsety. Gorsety takie z poł. XIX w. znane są z ilustracji Zienkowicza i Gersona (ryc. 5, 9), były one dopasowane do talii, przy szyi zaś posiadały wielkie owalne wycięcie, zachodzące aż na ramiona. Z tyłu i boków od pasa doszyte były trapezowate klapki poszerzone u dołu (ryc. 9, 36). Brzegi gorsetu, klapki i miejsca ich zeszcycia były oblamowane tasiemką w innym kolorze, przy gorsecie czerwonym — niebieską, przy niebieskim — białą (ryc. 9, 36). Gorsety były z przodu sznurowane wąską wstążką.

Późniejsze sznurówki — gorsety posiadały krój podobny do kroju sznurówek „w boczkach“ (ryc. 34), z tym że u dołu były one jeszcze bardziej sfaldowane lub posiadały klapki (ryc. 36). Sznurówki — gorseciki szły z wełny, sukna, aksamitu, kamlotu, wytłaczanego atlasu w różnych kolorach (granatowe, bordowe, zielone, czarne, najczęściej modre). Brzegi ich lamowano również czerwoną lub żółtą tasiemką, zapinały się na haftki lub były sznurowane. Gor-

Ryc. 40. Fartuch „z pąsu“. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. L. Torwirt — 1952.

krywał biały półkoszulek i kryzik. Bluzki takie, jak również kabaciki zastąpiły „jaki“, które pojawiły się około 1860 r. Były to właściwie luźne bluzy z rękawami, sięgające nieco niżej pasa, z wykładanym kołnierzem, zapinały się na guziki. Szyto je z sukna czarnego granatowego lub brązowego. Jeszcze dziś spotyka się je dość często w terenie (ryc. 3).

Półkoszulki

Najdawniejsze ilustracje Zienkowicza i Gersona świadczą, że dziewczętą na sznurówki lub gorset wkładały białe cienkie, płócienne lub batystowe półkoszulki (ryc. 5); później noszono je pod gorset, a kobiety nosiły je pod biuzą. Zadaniem ich było uzupełnienie wykroju gorsetów i bluzek. Na półkoszulki tuż przy szyi nakładano koronkowe kryziki. O kroju tej części ubioru kobiecego nie można wiele więcej powiedzieć, z powodu braku informacji.

Ryc. 41. Fartuch haftowany. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. L. Torwirt — 1952.

seciki takie podszyte barwną podszewką, dobrze dopasowane ładnie leżały na figurze, to też dziewczyna w sznurówce była jak „sosna prościutka“.

Z końcem XIX w. dziewczęta nakładały sznurówki takie tylko na „wieńcówki“ czyli dożynki.

Bluzki

Mężatki nosiły zamiast gorsetów bluzki wykonane z tego samego materiału co spódnice. Były one zapinane aż pod szyję na około 20 drobnych guziczków. Bluzki były krajane podobnie jak sznurówki „w boczek“; przód był gładki tylko po obu stronach zapięcia były w pasie po trzy zaszewki, dzięki którym bluzka była dopasowana do figury (ryc. 35). Rękawy u tych bluzek były długie, obcisłe, plecy były zszywane po środku, w pasie zaś między obie części pleców wszywano prostokąt, który tworzył potrójny fałd (ryc. 35). Obok takich bluzek istniały i inne, zapinane z tyłu na guziki z szerokimi rękawami marszczonymi u góry i u dołu, a zakończonymi listewką. Siegały one niżej pasa i były wykończone fałbanką z koronką; zamiast kołnierzyka miały listewkę. Wykrój pod szyją za-

Spódnice

Kujawianki nosiły zazwyczaj 3-4 spódnice zależnie od zamożności i pory roku. W zimie wkładały na koszule „watówki“ pikowane watą włożoną między dwie warstwy satyny lub barwnego perkalu. Watówki te wszywano w stanik, niekiedy też watowany.

Kiecki z sukna lub barchanu w kolorze „buro-czerwonym“ były wedle Kolberga bez stanu, później jednak szyto je ze stanem. Były one wykończone u dołu czarnym haftem w ząbki, listki, kwiatki lub ozdobione kilkoma rzędami czarnej „plotki“ czyli tasiemki i czarnym jedwabnym sznurkiem. Na to nakładano białe płócienne spódnice, które również

były suto marszczone i wszyte w pasek, u dołu zaś haftowane białymi nićmi w ząbki, dziurki, listki i kwiatki. Krój takich „spódników“ był prosty, jak świadczy o tym ryc. 37.

Dawniejsze spódnice wierzchnie były bardzo długie i suto marszczone; szyto je z 4-6 „pólek“ czyli szerokości materiału (ryc. 5, 9, 10, 12), wszywano w stanik lub pasek, zapinane zaś były z boku na haftki lub zawiązywane na tasiemki. Pod wpływem mody miejskiej zaczęto później szyc spódnice w kliny;

były one z przodu i z boków gładkie, a z tyłu suto marszczone i układane w fałdy (ryc. 37). Na codzień szyto spódnice z płótna lnianego, barwionego lub drukowanego w kropki, paski, kratki, różgi, najczęściej jednak używano tkanin fabrycznych. Kolberg wspomina o codziennych spódnicach ćwiliskowych, perkalikowych, „neslowych“ i odświętnych spódnicach sukiennych, kamlotowych w barwne kwiaty i wzory, wreszcie adamaszkowych w kwiaty. Gołębiowski i Zienkiewicz podają, że dla dziewcząt charakterystyczne były spódnice niebieskie, lamowane czerwoną wstążką. Według informacji starych Kujawianek panny nosiły spódnice jasne w jednym kolorze, najczęściej modre, spotykano także żółte i różowe lub w kwiaty. Poważne gospodynie nosiły najczęściej spódnice ciemno granatowe, zielone, bordowe, brązowe, wełniane lub w lecie jedwabne; uważały one kwieciste spódnice za „cygańskie“. Wykończeniem spódnicy u dołu była sztywna listwa z alpagi (szer. 15—20 cm), wykończona szczoteczką czyli strzyżoną aksamitką, po wierzchu zaś nazywano aksamitną taśmę.

Fartuchy

Nieodzowną częścią kobiecego stroju kujawskiego były długie i szerokie fartuchy używane zarówno na codzień, jak i od święta. Szyto je dawniej z niebieskiego płótna drukowanego w paski, różgi i kółka, później zaś noszono fartuchy z materiałów fabrycznych w biało-niebieskie lub czerwone paski, często obszyte u dołu listwą (ryc. 5, 7, 8).

Fartuchy odświętne bywały z jedwabiu, atlasu (ryc. 9, 38), adamaszku lub mieniącej się tafty w jednym kolorze, najczęściej złote, zielone, fioletowe, pasowe, szafirowe, czarne lub w kwiaty. Szyto je z dwu szerokości materiału, marszczono i wszywano w pasek długi i poszerzony u dołu, który zawiązywano z tyłu na tak zwaną „różyczkę“ (ryc. 38).

Ryc. 42. Kabatek dziecięcy. Ze zbiorów Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Fot. M. Maśliński — 1952.

Ryc. 43. Strój starszej kobiety; kabatek, haftowany fartuch i czepiec. Anusin, pow. Inowrocław. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. J. Frycz — 1951.

Najpiękniejsze fartuchy kujawskie były z płótna poszewkowego czyli „imlotu“, pąsowe lub niebieskie, czasem w paski, haftowane dokoła białym haftem i wykończone dzierganymi ząbkami (ryc. 38), fartuchy te jednak w terenie nie zachowały się. Trzy ostatnie egzemplarze takich fartuchów znajdują się w muzeach w Kruszwicy i Włocławku; dwa z nich są pąsowe, a jeden w paski. Fartuch znajdujący się we Włocławku jest pąsowy, haftowany białymi nićmi i wykończony dokoła starannie dzierganymi ząbkami. Wzdłuż jego brzegów biegnie ornament składający się z listków w środku, kropkowanych gałązek z listeczkami i t. zw. „tłustych dziurek“ ujętych w grona. Jest to charakterystyczny motyw haftu kujawskiego, polega on na tym, że tylko część górna jest zahaftowana haftem płaskim, przestrzeń zaś w środku pozostaje niezahaftowana. Cały haft wykonany jest ścięciem płaskim, supelkowym i sznureczkowym. Taśmy u fartuchów czyli „bandaże“ są również haftowane i wykończone ząbkami.

Fartuch z Kruszwicy (ryc. 40) jest również pąsowy i wykończony dzierganymi ząbkami, ornament jego jednak ma charakter nieco odmienny, składa się on z jednej gałązki biegnącej wzdłuż brzegów fartucha, złożonej z różyczek i liści. Technika haftu jest podobna do poprzedniego, listki jednak są wypełnione drobną ręczną stebnowką, a kropeczki wypukłym haftem. Drugi fartuch z Kruszwicy jest w biało-fioletowe paski (ryc. 41); górna jego część jest uszyta z pionowych pasków, a dolna z pasków ukośnych. U dołu fartuch ten jest wykończony w duże zęby, utworzone z drobniejszych ząbków, nad każdym z nich znajdują się gałązki z listkami, wykonane podobną techniką co i haft poprzedni.

W początkach XX w. były noszone fartuchy wąskie, wykończone plisowaną falbanką lub obszyte czarną koronką; przeważał kolor czarny.

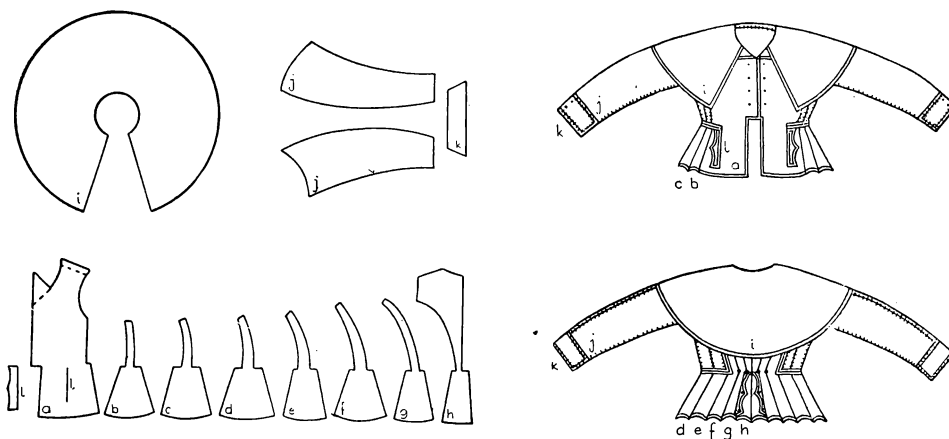
Ryc. 44. Strój starszej kobiety. Anusin, pow. Inowrocław. Widok z tyłu. Porównaj z ryc. 43. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. J. Frycz -- 1951.

Okrycie wierzchnie

Z opisów Ł. Gołębiowskiego, O. Kolberga, z dość obfitego materiału ilustracyjnego i istniejących okazów muzealnych oraz badań terenowych wynika, że na Kujawach istniało kilka rodzajów wierzchnich okryć kobiecych, a więc krótki kabacik-kaftanek z pelerynką, długie kabaty-szuby z pelerynką, sukmana-kaftan bez pelerynki i sukmana właściwa z pelerynką. Z tych rodzajów wierzchniego kobiecego ubioru najstarszy jest przedstawiony na ilustracji Zienkowicza, a więc około 1838 r. sukmana-kaftan bez pelerynki, której już nie spotyka się w późniejszych rycinach Biesiekierskiego, czy Gersona.

Pstrucha

Łukasz Gołębiowski wymienia jako kujawskie odzienie kobiece „pstruszkę“ — co w tekście jego brzmi: „gorset...“, „chustka...“, „spódnica...“, albo „pstruska jaka, wstążką karmazynową szeroką u dołu garniowana“; O. Kolberg cytując tekst Gołębiowskiego postawił znak zapytania w związku z ową pstruszką. Z tekstu trudno ustalić, czy pstruska oznacza tu spódnicę, zapaskę naramienną, czy też fartuch. Wyraz ten w gwarach polskich posiada różne znaczenia, zestawia je J. Karłowicz w swoim Słowniku gwar polskich. Termin pstrucha pojawia się w anonimowych sielankach T.L.J. p.t. „Pasterze na Bachorzy“...

Ryc. 45. Krój kobiecego kaftana. Anusin, pow. Inowrocław. a — przedni płat, b, c, d, e, f, g — wstawki tworzące fałdy, h — płat tylny, i — pelerynka, j, k — części rękawa — spód, wierzch, mankiet. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Rys. H. Mikułowska — 1951. Podziałka 1:30.

wydanych w 1827 r. a więc w najstarszej relacji o ubiorze kujawskim. W IV sielance malując ubiór dziewczyny powiada autor:

„Ale słuchaj! pamiętasz Janku tę dziewczuchę,
co miała na sobie nowusieńką pstruchę“.

Ponieważ autor sielanki w dalszych wierszach szczegółowo opisuje ubiór kobiecy a w opisie osobno wymienia jeszcze serdak i fartuch, wnosić należy, że opis odnosi się albo do spódnicy, albo co prawdopodobniejsze do zapaski naramiennej, gdyż tą nazwą określana jest ona w Wielkopolsce.

W czasie badań stwierdzono jedynie, że starsze kobiety wiedzą z tradycji, że w pierwszej poł. XIX w. kobiety nakładały na ramiona, a w czasie deszczu zarzucały na głowę kawał wełnianego samodziału, marszczonego i wszytego w pasek jak fartuch, tkanina była w drobnutkie paseczki czerwono-czarne, modro-białe, lub modro-czarne. Informacje te pozwalają wnosić, że tradycje odnoszą się właśnie do wspomnianej pstruchy, której nazwa jednak w gwarze ludowej zanikła. Dłużej nieco utrzymywały się lniane drukowane we wzory płachty noszone w czasie deszczu.

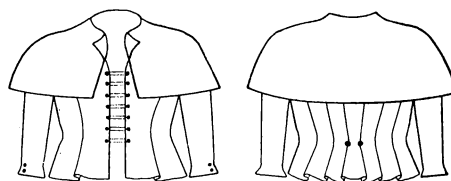
Kabaciki-kaftanki

Na bluzki, względnie sznurówki wdziewały kobiety do wyjścia, zwłaszcza w chłodne pory roku, krótkie, wcięte w pasie i sfałdowane u dołu kabaciki z pelerynką, które lud raczej nazywał „kaftankami“. Przypominają one tak w kroju jak też w barwie kabatki wielkopolskie. Wygląd ich ilustruje rysunek Biesiekierskiego z około 1863 r. (ryc. 6), litografia Gersona z około 1867 r. (ryc. 7, 9, 11) i fotografia z okolic Szymborza z około 1890 r. (ryc. 12), a dalej drzeworyt zamieszczony w „Kujawach“ O. Kolberga, a także zabytkowy kabatek z Muzeum Etnograficznego w Krakowie (ryc. 42), oraz z Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy pochodzący z okolic Anusina w pow. inowrocławskim (ryc. 43, 44), a dalej okaz z muzeum włocławskiego ze Śmiłowic w pow. włocławskim (ryc. 46). Taki sam krój posiada kaftanek dziewczęcy z Kujaw z Muzeum Etnograficznego w Krakowie (ryc. 42).

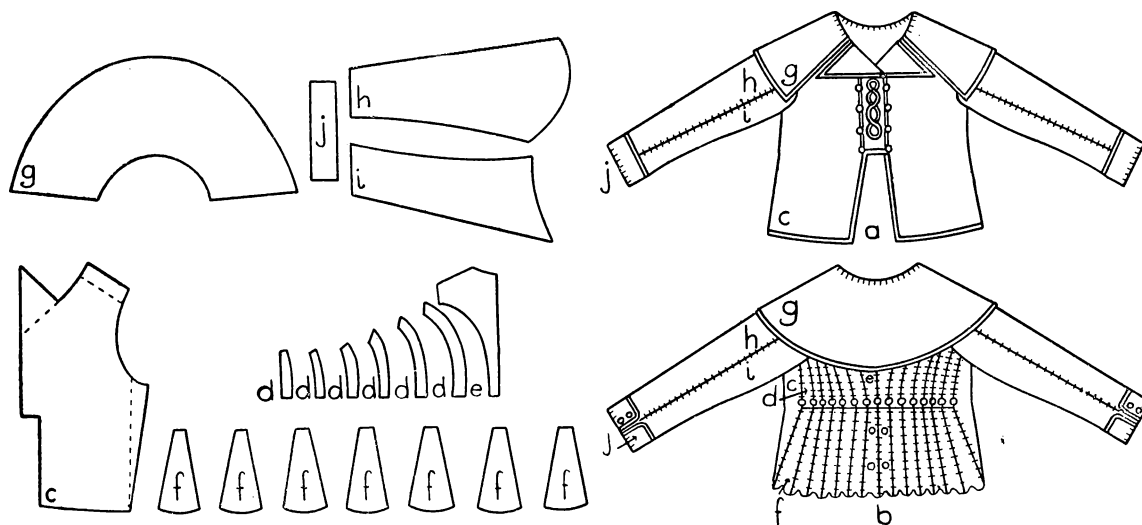
Wspomniany, anonimowy autor sielanek wydanych około 1827 r. tak opisał tę część odzienia:

„Kabacik miała czysty, jakby z igły nowy,
Nie baczę czy ciemny, czy jasno granatowy,
Złociste miała kreski na szwach przyszywane,
A guziczki majeczka jakąś wykładane“.

Najlepiej ujmuje istotę tej części ubioru O. Kolberg:
„Od ubrania lepszego (zimową szczególnie porą) mają

Ryc. 46. Szkic kabata kobiecego z okolicy Śmiłowic, pow. Włocławek. Rys. H. Mikułowska — 1951.

Ryc. 47. Dziewczęcy kabacik. Boruchowo, pow. Włocławek. a — z przodu, b — z tyłu, c — przedni płat, d — boczki, e — połowa płata tylnego tzw. plecy, f — części tworzące fałdy od pasa, g — pelerynka, h, i, j, — części rękawa, część wierzchnia, spodnia i mankiety. Ze zbiorów Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Rys. Z. Łaszczyńska — 1952. Podziałka 1:30.

„kaftaniki“ lub „kabaty“ sukienne, granatowe lub ciemno-zielone z pelerynką krótką, na haftki zapinane, ozdobione z przodu na piersiach guziczkami, a z tyłu suto fałdowane. Kaftaniki te wcięte do kibici, bywają niekiedy barankami, lisami lub królikami podszyte; dawniej u nich każdy szew galonem obszywano, teraz zaś naszycie to zastępują sznurki i taśmy różnobarwne“. Tak bywało na Kujawach Polnych, na Borowych zaś podaje Kolberg: „Klapki kaftana nieco mniejsze, bardziej rozrzucone“⁴⁰).

Na podstawie zabytków muzealnych i informacji terenowych, można ten opis zasadniczy uzupełnić, kabaciki bowiem posiadały podszewkę płócienną lub flanelową w kolorze czerwonym dla dziewcząt, a zielonym dla kobiet. Charakterystyczną cechą kroju, było to, że składały się one z dwu płatów przednich z wykładanymi klapkami, przy czym płaty te były tak skrojone, że dolna część kabátka nie schodziła się i odsłaniała fartuch. Plecy składały się z dwu symetrycznych płatów, resztę uzupełniało sześć boczków (ryc. 47). Jeśli chodzi o boczki, to liczba ich nie była stała i tak na ryc. 45 jest ich siedem. Boczne doszywki bywały wycięte z jednego kawałka (ryc. 45) lub dwudzielne (ryc. 47); zależnie od tych szczegółów tył kabátka bywał mniej lub więcej sfaldowany i wcięty. Rękawy kabátków szyto z dwu płatów i przyszywano do nich wykładany mankiety, zapinany na haftki. Kabaty nie posiadały kołnierzyka, przyszywano natomiast pelerynki, które bardzo różniły się w szczegółach kroju. Kieszeni ta część odzienia nie posiadała, imitowały je naszyte klapki. Kabaciki obszywano na krawędziach i przy zapięciu, kieszeniach i klapkach czarnym szutasiem, srebrnym szychem, czerwonym sznurkiem lub nawet barankiem. Zapinano je na haftki, a po obu stronach zapięcia przyszywano mosiężne guziki jako ozdoby. W szczegółach kabátky różniły się w kroju i zdobinach, zasadnicze jednak rysy były wszędzie jednakowe, kabátky dziewczęce były krótsze, a kobiece dłuższe. Kabaciki takie wychodziły z mody już w czasach O. Kolberga, co poświadcza jego relacja, stwierdzająca, że miejsce ich zajmowały proste „jaki“, nie mniej jeszcze pod koniec XIX w. starsze kobiety chodziły w tym odzieniu. Jaki natomiast dotrwały do współczesnych czasów, o czym była mowa w rozdziale o bluzach (ryc. 16).

Kaftan — Kabat — Szuba — Węgierka

Obok krótkich kabacików czyli kaftanków, dość obfity materiał ilustracyjny potwierdza istnienie na Kujawach całej grupy kobiecego odzienia wierzchniego, wyglądem a poniekąd krojem

przypominającego owe kabaciki; chodzi tu właśnie o kabaty, kaftany, „węgierki“ czy też szuby. Prawie wszystkie te ubiory cechuje krótki w pasie wcięty stan, pelerynka i wywinięte klapy, oraz z przodu wycięte szwy. Różnica natomiast polega na tym, że wszystkie one są dłuższe, sięgają bądź do pół uda, bądź niżej kolan, a wreszcie do kostki.

Wzmianki O. Kolberga, Ł. Gołębiowskiego i L. Zienkowicza o tej grupie odzienia, są zbyt ogólnikowe, określenia gwarowe niepewne i nie dające się jasno związać z poszczególnymi ubiorami. Materiał ilustracyjny nie rzuca światła na ich krój, a żaden okaz ze znanych zbiorów nie przetrwał do naszych czasów.

Istniejące relacje pozwalają jedynie wnosić, że długi kaftan względnie kabat nosiły kobiety, co poświadcza krótka notatka Gołębiowskiego; „kobiety noszą kabaty długie, dziewczyny krótkie z fałdami“⁴¹). Taki ubiór reprezentują; ilustracja Biesiekierskiego (ryc. 6), Gersona (ryc. 11) oraz fotografie z końca XIX w. (ryc. 12, 32). Są to widocznie letnie kaftany, długie do kostek, lub zaledwie przykrywające biodra, trudno jednak ustalić, czy te różnice odpowiadały różnicom regionalnym, czy też były wyrazem przemijającej mody.

Do tego też typu zaliczyć należy kaftany obszyte barankiem lub króliczym futerkiem, tak jak widoczne jest to u Gersona (ryc. 8) i na rycinie wykonanej przez Majorkiewicza (ryc. 48). Było to odzienie zamożnych chłopek i zapewne noszone w zimowych porach roku.

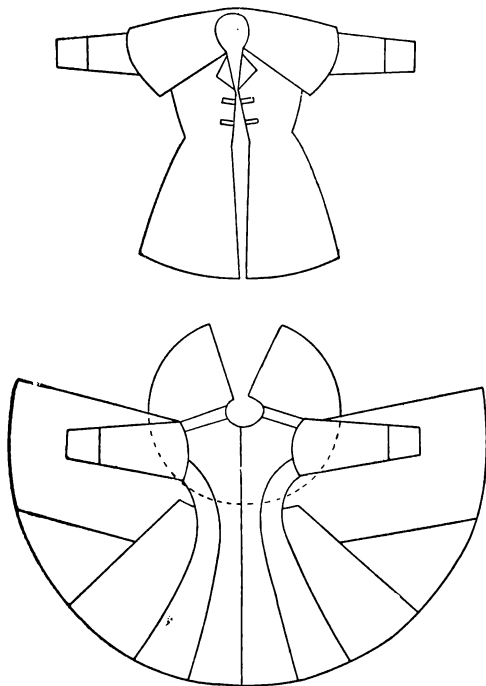
Do takich długich do kostek kaftanów, obszytych futerkiem odnoszą się niewątpliwie wzmianki O. Kolberga, że na Kujawach Borowych ku Sompolnu i Izbicy: „Dawniej kobiety nosiły węgierki czyli szuby, do stanu obłożone barankiem“⁴²), a dalej: „... nosiły jupki, czyli szerokie kabaty futrem podbite i nieco fałdowane“⁴³); w przypisach omawiając ubiór z okolic Tuczna, Helenowa i Łącka uzupełnia, że kobiety nosiły „... w lecie sukienne krótkie kabaty, w zimie długie podbite barankami (węgierki)“⁴⁴).

Sukmana

Krótką wzmiankę poświęca O. Kolberg sukmanie, przy opisie ubiorów na Kujawach polnych „... w zimie używają chłopskiej sukmany albo kierei, którą się odziewają na głowę“⁴⁵). Poza tą wzmianką brak w starszej literaturze jakichkolwiek danych o sukmanach. Do pewnego stopnia można tu jeszcze wymienić ciekawą rycinę Zienkowicza z około 1837 r. (ryc. 5), na której wyobrażona jest kobieta w charakterystycznym wierzchnim odzieniu, cechy jego znacznie odbiegają od poprzednio opisanych. Do tego okrycia zapewne odnosi się wzmianka Zienkowicza o „długim kaftanie z niebieskiego sukna“. Odzienie to sięgało poniżej kolan, posiadało obcisły i wcięty stan, a od pasa opadało wydatnym kłosem w dół. Rękawy obcisłe, prawdopodobnie z mankietem, i stojący kołnierzyk uzupełniały całość. Dolne połę jego z lekka rozchyłały się, ale w niczym to nie przypominało wycię-

Rys. 48. Kujawianka w kabacie. Reprodukacja rysunku Majorkiewicza. Tygodnik Ilustrowany t. II (1868), nr 28, str. 17

Ryc. 49. Sukmana kobieca. Chełmce, pow. Inowrocław. Wg pracy E. Frankowskiego „Sukmany ludu polskiego“, Warszawa — 1928, str. 9, ryc. 9. Podziałka 1:30

tych przodów kaftanów. Tył układał się w 6-7 fałdów. Szczególnie uderzał tu brak pelerynki, tak typowej dla wszystkich poprzednio opisanych kabatów i kaftanów.

Opis właściwej sukmany kujawskiej podaje dopiero E. Frankowski, na podstawie zabytku istniejącego przed wojną w Muzeum Etnograficznym w Warszawie⁴⁶): „Chełmce, powiat Inowrocław, sukmana kobieca, długość 114 cm, szerokość 140 cm. Cienkie sukno granatowe fabryczne. Podbita pół wełnianym samodziałem w kraty. Zapinana do pasa na siedem haftek. Cztery sznury do szamerowania z pętelkami czarnymi, po dwie z każdej strony. Rękaw z dwu płatów. Pelerynka obszyta sznureczkiem ciemno-granatowym“ (ryc. 49). Brak bliższych danych co do pochodzenia tej sukmany nie pozwala na bardziej szczegółowe omówienie, stwierdzić jedynie można, że jest ona inna od opisanych kabatów kaftanów i węgierek.

Chusty

Miejsce naramiennych zapasek i pstruch, zajęły lniane drukowane we wzory płachty używane w czasie deszczu do noszenia dzieci. Później do tego samego celu używano chust w kratę t. zw. „bawelnic“. Odświeżne chusty były wełniane, czerwone, żółte, czarne ze szlakiem dookoła lub t. zw. „merinusy“ z cienkiej wełny, czerwonej lub żółtej w kwiaty.

W drugiej poł. XIX w. zaczęto sprowadzać lub przemycać z Prus ogromne chusty „tureckie“ o tkanych wzorach zwane „mazanichami“ (ryc. 50). Nazwę swoją zawdzięczają one wielkiej ilości barw i ornamentów, które z daleka się zamazywały. Chusty takie były albo podwójne, drogie noszone tylko przez bogate chłopki, albo pojedyncze „z dnem“ t. zn. ze środkiem w jednym kolorze, czarnym, białym lub czerwonym. Dokoła aż do brzegów wykończonych frędzlami biegł bogaty ornament przetykany w różnych kolorach o przewadze barwy rdzawo-czerwonej. W muzeum w Kruszwicy znajduje się kolekcja takich chust, wśród nich ciekawym okazem jest chusta ręcznie haftowana — na wzór fabrycznych (ryc. 50). Chusta ta jest wierną kopią chusty tureckiej, której ornament został przetransponowany na haft; tło jej jest zszyte z wielu kawałków wełny wykrojonych najwidoczniej ze starych chust, z nich też są wyciągnięte nitki, którymi wykonano haft ścięgiem sznureczkowym i łańcuszkowym. Całość haftowana bardzo misternie drobnymi ścięgami, przypomina do złudzenia chustkę fabryczną; jest to prawdopodobnie dzieło jakiejś ubogiej komornicy, której nie stać było na kupno drogiej tureckiej chusty.

Inny typ przedstawiają chusty „francuskie“ z cienkiej wełny w pasy, o motywach roślinnych i geometrycznych. Droższe były chusty tkane, tańsze chusty drukowane, wreszcie ulubione były chusty czarne, kaszmirowe, bardzo duże podwójnie składane. Po pierwszej wojnie światowej pojawiły się chusty wełniane z drukowanymi wzorami tureckimi, chusty koronkowe, a na zimę pluszowe. Zamożniejsze Kujawianki miały do 10 chust i nosiły je zależnie od pogody, inne na uroczystości i zabawy, inne na codzień.

Nakrycia głowy. Uczesanie

Według Gołębiowskiego dziewczęta kujawskie nosiły spuszczone długie warkocz, splecione we czworo z dowiązanymi z tyłu wstążkami w różnych kolorach. Kolberg pisze

o kobietach spod Brześcia Kujawskiego i Osiecin, które tak jak i panny nosiły włosy obcięte równo nad karkiem. Z relacji starych Kujawianek wiadomo, że w końcu XIX w. panny nosiły długie włosy splecione w warkocze, które obcinano dopiero przy oczepinach; noszenie warkoczy spuszczo-nych uważano jednak za nieprzyzwoite, czesano się natomiast w „bruzdę“, „ścieżkę“ lub „dróżkę“, t. zn. rozdzielano włosy pośrodku głowy, pleciono warkocze i upinano w koszycek na wysokości ucha, używając dla przytrzymania włosów t. zw. „harnakli“ czyli podwójnych szpilek. Mężatkom obcinano włosy poniżej ucha, zwyczaj ten jednak został zaniechany przy końcu XIX w. i mężatki odtąd upinają włosy tak, jak dziewczęta.

Dziewczęce nakrycia głowy.

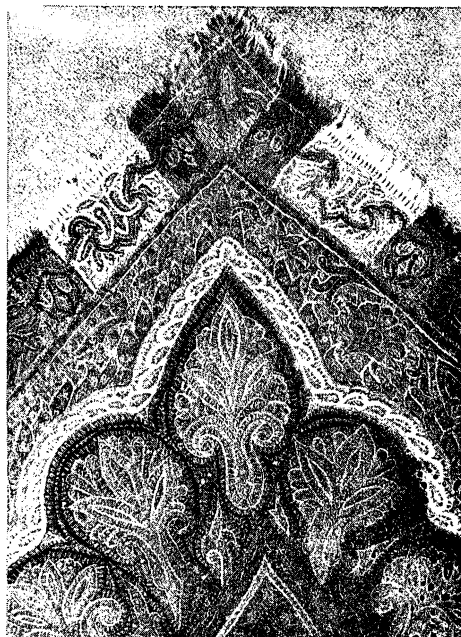
Ubiór głowy dziewcząt uległ w ciągu XIX w. znacznej ewolucji; w połowie wieku XIX, jak o tym informuje opis Kolberga, dziewczęta zawiązywały na głowie wełnianą chustkę na kształt turbanu, osadzonego „z przodu nad półczołem“ (ryc. 7, 11, 51). Spod tego wiązania widać było kolisto ułożone włosy. „Sztuka wiązania chustki, jak powiada Kolberg, bardzo jest ceniona, a ponieważ chodzi im o to, aby zawój taki z przodu był jak najwyższy, więc niektóre wkładają w chustkę nad czołem dwa pręciki, które im nadają żadaną formę“. W okolicach Radziejowa i Kruszwicy wełniane lub jedwabne chustki były mniejsze a zawój niższy. Również i pod względem koloru chustek Kujawy nie były jednolite, pod Brześciem, Radziejowem i Kruszwicą dominował kolor czerwony, pod Kowalem i Służewem natomiast żółty. Na Kujawach Borowych chustki bywały „kaczorowe“ (jak szyja kaczora), ale później wyparły je czerwone, żółte i zielone.

Ilustracja Zienkowicza (ryc. 5) świadczy, że odświętne nakrycie głowy dziewcząt, składało się z obwiązywanej wokół głowy szlarki, przystrojonej kwiatami i wstążkami, co również widoczne jest na ilustracji Gersona (ryc. 9).

Informacje z badań terenowych dają obraz z końca XIX w. Na codzień do pracy nosiły dziewczęta na głowie płócienną chustkę perkalową, różnobarwną, złożoną w trójkąt; brzeg przekątnej zaginano na szerokość około 10 cm i zakładano nad czołem, a końce chustki wiązano z tyłu „na piórka“ (ryc. 52), w dni zaś deszczowe wiązano je pod brodę.

Na święta zdobiły dziewczęta głowy kwiatami, nosiły także chusteczki jedwabne zwinięte w rulonik czyli „wężyk“, którym owijano głowę na kształt turbanu bez dna. Ulubione były chustki jedwabne pasowe, uboższe dziewczęta nosiły t. zw. „muślidenki“ czyli tańsze chustki w kwiaty. W celu powiększenia obwodu głowy i ochrony chustek podkładano pod nie zwinięty rulonik płótna.

Ubiór głowy panny młodej zależał od okolicy i stanu majątkowego rodziców dziewczyny.

Ryc. 50. Chusta ręcznie haftowana na wzór fabrycznych chust „tureckich“. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. L. Torwirt — 1952.

Ryc. 51. Kobięce nakrycie głowy z okolic Kowala i Chodcza. Po bokach dwie mężatki (jedna z dzieckiem), w środku dziewczyna. Rys. W. Gerson. — O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. I (1867), str. 68.

Ryc. 52. Wiązanie chustki z tyłu głowy w okolicy Inowrocławia. Rys. W. Gerson. — O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. I (1867), str. 67.

Jednym z najstarszych sposobów było praktykowane w początkach XIX w. upinanie wstążek rozmaitego koloru na zwykłej płócienniej chustce związanej mocno na głowie. Wstążki te przypinano w taki sposób szpilkami o kolorowych główkach, że robiły wrażenie rurkowanych. Układano je rzędami zakrywając całkowicie chusteczkę, końce wstążek zwisały z tyłu poniżej pasa, czasem aż do brzegu sukni. Ponieważ zużywano przy tym dużą ilość wstążek na ubiór taki mogły sobie pozwolić tylko bogatsze Kujawianki.

Innym rodzajem przybrania głowy były „półkorony“ wykonane z tekturki z przodu podwyższonej i obciągniętej płótnem, na której upinano wstążki w sposób opisany poprzednio; w miejscach wpięcia szpilek i załamaniach przypinano sztuczne kwiaty, świecidełka i złoty szych (ryc. 10). Półkoronę taką zawiązywano z tyłu na szeroką wstążkę, do której przyczepiano pęk wstążek spadających na plecy. Druhny nosiły podobny ubiór głowy, różniły się tylko od panny młodej tym, że na ich półkoronkach nie było świecidełek, kolory zaś wstążek były żywsze z przewagą czerwieni. Panna młoda miała wstęgi w kolorach jasnych: różowe, niebieskie, białe, żółte; czerwień była wykluczona, „bo

młodzi by się bili całe życie“. Stare Kujawianki wspominają z dumą „te śliczności“, na które szło kilkadziesiąt łokci wstążek; prawdopodobnie moda ta i nadmiar wstążek w stroju ludowym przeszły tu z warstw szlacheckich.

Najbardziej jednak powszechnym jeszcze do końca XIX w. ubiorem panny młodej były korony“, które w okresie pańszczyźnianym dawały dziewczętom dziedziczki; po uwłaszczeniu ta forma darowizny istniała tylko we wsiach dworskich. We wsiach niezależnych korony takie robiły sobie dziewczęta same, lub młoda zamawiała je u którejś z kobiet, hieglych w tego rodzaju robotach. Koronę robiono z tektury, naciętej w zęby (ryc. 53), którą obciągnano białym aksamitem, atłasem, zdobiono złotym szychem, świecidełkami, koralikami, a nawet lusterkami, z tyłu zwisały całe pęki wstążek, sięgających prawie do ziemi. Koroną mogły być wieńczone tylko dziewice „przeskoczkom“ zawiązywano do ślubu chustki, a w niektórych okolicach ręczniki.

Kobięcy ubiór głowy.

W czasie wesela „kopiono“ pannę młodą w „kopkę“, czyli nakładano jej tiulowy czepek, przynoszony o północy przy śpiewie i palących się „gaikach“ (ubranych drzewkach). Odtąd „żeniatej“ kobiecie nie wypadało nigdy ukazać się bez „kopki“, w której miała być też pochowana. I dziś stare Kujawianki mówią „jakiem była okopiona, tak muszę być pochowana“.

„Kopki“ opisane przez Kolberga były inne niż dzisiejsze, większe i okazalsze, spadały w kształcie warka z tyłu głowy (ryc. 54), miały formy zaokrąglone lub przyplaszczone; pod Radziejowem np. chustkę tak wiązano dokoła, że róg jej

Ryc. 53. Weselny ubiór głowy „Korona“ Rys. Wł. Matlakowski. Wisła. t. X. 1896

Tablica II
STRÓJ KUJAWSKI

mal. J. Karolak

63%

Siostr
kolos
otwarid

bez
podpisu

z Polski (strona)
Ludwik
Kuznetsov

po 40.

zakrywał wierzch głowy i spłaszczał „kopkę“ (ryc. 54). Pod Kowalem „kopki“ były z wzorzystego muślinu, garnirowane t. zw. „szlarką“ z tiulu lub białej gazy. Na Kujawach wschodnich tnoszono „kopki“ tiulowe wiązane w kształcie turbanu, mocno ściągnięte, nie przykrywały wierzchu głowy. Kolberg nie wspomina o haftowanych „kopkach“ poza słowem „wzorzysty batyst“, co można tłumaczyć jako drukowany materiał lub kupny haft.

Ryc. 54. Sposoby wiązania chust na czepkach w okolicy Radziejowa. Rys. W. Gerson. O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. I (1867), str. 66.

Kopki, które zachowały się w terenie i których tradycja jest jeszcze wciąż żywa, pochodzą z siedemdziesiątych lat ub. wieku. Były one haftowane, a moda ta przysłała ze sfer mieszczańskich (ryc. 57). Na codzień nosiły kobiety kopki batystowe albo czepki, własnoręcznie haftowane w ząbki, dziurki, różgi, kwiaty. Wyjątkowo piękny i bogaty przykład batystowego, haftowanego czepka stanowi czepiek z Kruszwicy o wykwinnym, drobnym, symetrycznym ornamentie roślinnym, okolonym szlakiem listków, z dolną częścią wykończoną ząbkami i dziurkami. Całość jest wykonana haftem płaskim, wypukłym i sznureczkiem (ryc. 58 c). Na ogół jednak czepki codzienne nie miały tak bogatego haftu, sporządzane były z haftu kupowanego na metry (ryc. 56 b) lub robione były szydełkiem z kordonkowych nici.

Odświętne kopki tiulowe haftowały specjalistki, dawniejsze były większe o nieskomplikowanym ornamentie, składającym się z osobnych gałązek (ryc. 57 a, b, c, d). Późniejsze są mniejsze o zwartym, symetrycznie zamkniętym ornamentie lub o ornamentie centralnym (ryc. 58 a, b, c, d). Kopki składały się z zaokrąglonego z jednej strony płata tiulu lub batystu, który marszczono i wszywano w „obszytko“ t. j. kawałek płótna 2–3 cm szer. Część dolną t. zw. „kaczorek“ wykańczano ząbkami, szydełkiem lub koronką. Do „obszytka“ przyszywano riuszkę czyli „szlarkę“ t. j. tiulową taśmę 2 cm szer., którą po nakrochmaleniu układano na mokro w rurki na specjalnym przyrządzie. Do tego celu służyła drewniana ramka, między którą wkładało się słomki w dwóch rzędach i przeplatało taśmą.

Świąteczne kopki kujawskie były trzech rodzajów; najpiękniejsze były kopki gipiurowe robione w ten sposób, że na dno kopki fastrygowano z prawej strony batyst, rysowano ornament, haftowano ręcznie ścięciem dzierganym, po czym zszywano i łączono niemi z grubego kordonka (ryc. 59 a). Inne kopki haftowano na tiulu wypukłym haftem i sznureczkiem „bawełniczką“ w ornament osiowy, z typowymi kujawskimi różgami i kolistymi kwiatami (ryc. 57).

Również charakterystyczny jest ornament symetryczny z zębatym kołem i liśćmi w kształcie serca, ma on podłożony podwójny tiul przez co powierzchnia różnicuje się z tłem. Niektóre kopki aplikowano batysem w charakterystyczne serca ze spiralami pośrodku haftowanymi sznureczkiem (ryc. 58 d).

Kopki przewiązywano jedwabnymi chustkami z mieniącym się szlakiem, spod których widoczna była riuszka (ryc. 60). Chustki te były kwadratowe (1 x 1 m) składano je po przekątnej i zawijano w ten sposób, by mieniący się szlak przewijał się jak wężyk dookoła głowy; z przodu chustkę krzyżowano i wiązano z tyłu „na piórka“ (ryc. 60). Sztuka polegała na tym, aby przy zwijaniu otrzymać jednolitą linię wężyka. Łatwiejszy był drugi sposób: chustkę złożoną na pół zwijano w kierunku szlaku i takim wężykiem owiazywano czepiec zakładając go od przodu do tyłu.

Chustka przykrywała „obszytko“, przytrzymywała czepiek i tworzyła piękne obramowanie głowy i riuszki, która spod niej wychodziła. Chustki te były w różnych kolorach: żółte, zielone, czerwone, szafirowe i fioletowe; szlak biegnący dookoła był utkany ze świecących jedwabnych nici w drobny ornament roślinny o kolorach złoto-czerwonym, niekiedy z „kaczorkowym“ lub szmaragdowym paseczkiem.

Kopki wkładano tuż nad czołem, by włosów nie było widać, jednakże niektóre dziewczęta wkładały je „na łyso” t. j. tak, aby pokazać więcej włosów; w ten sposób ubierały się tylko „załotnice”. Na codzień zarówno mężatki, jak i panny nosiły tylko chustki. Idąc w dalszą drogę zarzucała Kujawianka na czepiec wełnianą chustkę złożoną w róg, z odwiniętym brzegiem, który sterczał nad czepkiem a dwa końce chustki zwieszały się lub krzyżowały na piersiach.

Obuwie i pończochy

Pończochy wiązane pod kolanami na tasiemki, latem bawełniane, granatowe, błękitne szafirowe lub czerwone jak „bociany” a w święta białe, — zimą wełniane swojej roboty białe lub granatowe, czasem w paski.

Kobiece buciki dawniejsze były sukienne, obszyte czerwonymi lub zielonymi wstążeczkami i wiązane na kokardy (ryc. 5, 10). Później noszono na codzień buciki sznurowane z grubszej skóry, na święta — z cieńszej glansowanej. Ilustracje Zienkowicza i Biesiekierskiego, świadczą, że w poł. XIX w. noszono płytkie pantofle z pomponem. Widoczne to również na litografiach Gersona (ryc. 9, 11). Oprócz tego, były w użyciu buciki sznurowane z miękkiej skóry, z bardzo niskimi cholewkami (ryc. 8). W ostatnich czasach butów używano coraz rzadziej, a zastępują je miejskie pantofle na pasku.

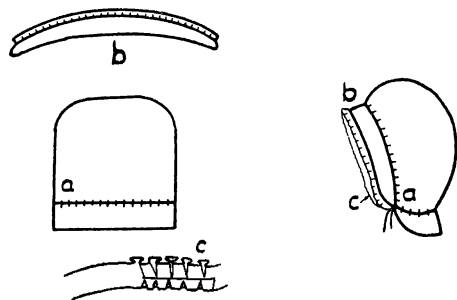
Dodatki do stroju kobiecego

Koniecznym uzupełnieniem stroju Kujawianki były korale. Służyły one nie tylko do ozdoby lecz przypisywano im także działanie lecznicze, toteż panny dostawały w posagu od 4—8 biczów koralii. Korale były noszone w dwojaki sposób, albo nawlekano je w długi bicz czyli sznur, który owijano dookoła szyi i ten sposób stosowano wtedy, gdy korale były drobne, równej wielkości. Gdy natomiast korale były różnej wielkości rozdzielano je na poszczególne sznurki o koralach zwiększających się ku środkowi, po czym sznurki te układano od krótszego wokół szyi do coraz dłuższych, całość wszywano w mocny kwadracik materiału do którego przyszywano wstążki do wiązania, przeważnie niebieskie (ryc. 2, 3, 4, 5, 10, 11, 12). Na uroczystości i do tańca dziewczęta dodawały z tyłu pęk wstążek.

Oprócz koralii noszono bursztyny, a zamożniejsze gospodynie posiadały nawet turkusy i granaty. Do koralii przypinano krzyżyki lub medaliki srebrne, brązowe a nawet złote.

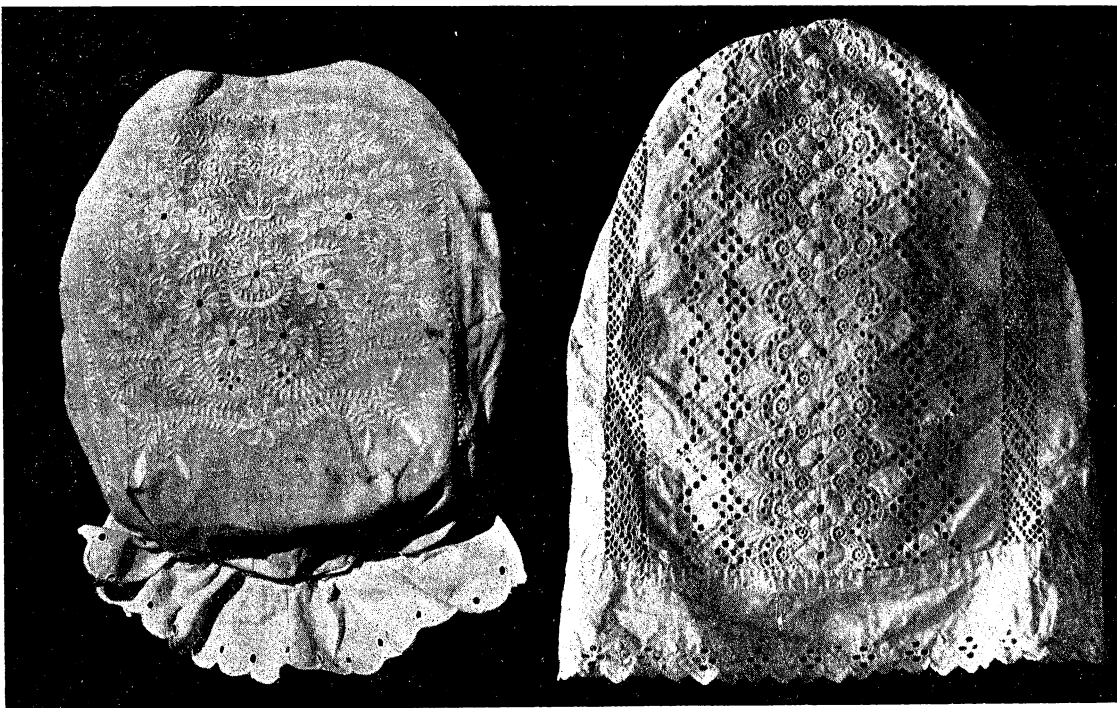
Kujawianki lubowały się w pierścionkach. Gołębiowski pisze o pierścionkach srebrnych, tombakowych, cynowych, niekiedy złotych⁴¹). Bogate chłopki nosiły pierścionki srebrne i złote ze sztucznymi kamieniami, eleganci wkładały na każdy palec po pierścionku.

Kujawianka nie zjawiała się też nigdzie bez trzymanej w ręce, płóciennej lub batystowej złożonej chustki, dosyć dużej o boku około 80 cm (ryc. 5, 9—11).

Ryc. 55. Krój czepka zwanego „kopką”. Lachmirowice koło Kruszwicy. a — denko, b — taśma okalająca obszytko, c — układ riuszek. Ze zbiorów Muzeum Kultury Ludowych w Młocinach. Rys. pracownia M. K. L. — 1952. Podziałka 1:30.

Do koszuli przypinano osobno kryziki lub kołnierzyki. Dawne kryziki były czasem bardzo duże, podwójne, haftowane, jedna falbanka stojąca sięgała podbródka, druga leżała na ramieniu, a brzegi jej były dziergane w ząbki, obszyte koroneczką lub wykończone szydełkiem. Późniejsze kryziki były tiulowe, haftowane lub z kupnej haftowanej koronki (ryc. 10, 11). Nie zachowały się ani w muzeum ani w terenie, natomiast w muzeum w Kruszwicy znajduje się kolekcja haftowanych kołnierzyków, które zastąpiły dawne kryziki (ryc. 3, 5, 6, 7, 60, 61). Jeden z tych kołnierzyków batystowy, aplikowany tiulem z wyciętym pod nim materiałem jest haftowany płaskim ścięciem, inny jest wykonany z ręcznej koronki, są też kołnierzyki tiulowe haftowane bawełniczką, grubym wypukłym haftem lub ścięciem płaskim (ryc. 61).

Ryc. 56. Czepki płócienne z pow. Inowrocław. a — ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy, b — ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Fot. L. Torwirt — 1952.

Kryziki spinały Kujawianki pod szyją broszkami ze sztucznego, rzadziej z prawdziwego złota. Niekiedy przypinano broszką kokardy lub jedwabne chustki.

Przed pierwszą wojną światową zamożniejsze kobiety w pow. aleksandrowskim wybierając się w drogę w dni odświętne zabierały duże niebieskie parasole od słońca i deszczu.

Rozdział VIII

WYTWÓRCY I TKANINY

Tkaniny używane do stroju kujawskiego były prawie wyłącznie pochodzenia fabrycznego. Kujawianki, które niegdyś same tkaly płótna już w drugiej poł. XIX w. ograniczały się tylko do przedzenia i oddawania przędzy płóciennikom — tkaczom, przeważnie osiadłym na Kujawach Niemcom czyli t. zw. „Holendrom“, którzy jeździli po wsiach, zabierali przygotowany len, po czym przywozili utkane płótna. W miasteczkach, szczególnie w Piotrkowie Kujawskim w Przedczu i Izbicy byli farbiarze, którzy farbowali i drukowali wzory. Sukienicy osiedli w Przedczu, Izbicy, Chodczu, Lubrańcu i Kowalu tkali i folowali sukna.

Siatkowe pasy pleli z wełny mieszkańcy Kowala; Przedecz był miasteczkiem sukienników, tam też były pierwsze wytwórnie tkackie. Później przeniesiono je do Kalisza, a stąd do Łodzi. Z czasem stał się Przedecz miastem szewców i charakter ten zachował do czasów obecnych, tu właśnie wyrabiano buty sprzedawane później na Kujawach i w innych dzielnicach Polski. Miasteczko Kowal słynęło z wyrobu kapeluszy; po kozuchy jeździło się na jarmarki do Łowicza, gdzie specjalnie hodowano czarne barany i wyrabiano kozuchy. W XIX w. na Kujawach byli znani wędrowni krawcy, przeważnie Żydzi, którzy szyli ręcznie odzież. Po wprowadzeniu maszyn do szycia zaczęły powstawać warsztaty krawieckie produkujące gotowe ubrania, sprzedawane następnie na jarmarkach. W okresie tym tj. na przełomie XIX i XX w. wielu komorników wzięło się do rzemiosła, dzięki czemu zwiększyła się liczba wiejskich krawców i szewców.

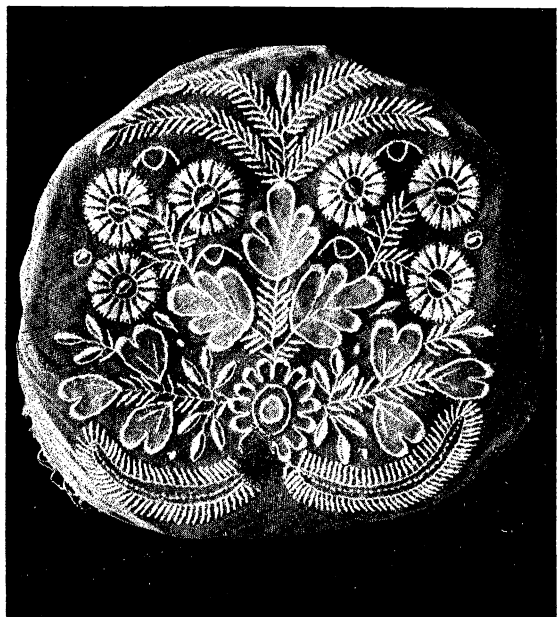
Takie części kujawskiego stroju, jak chusty i korale sprzedawali niegdyś wędrowni kupcy zwani „Węgrami” lub „Tatarami”. Niekiedy wełniane i jedwabne chusty lub materiały przemycano z Prus, a trudniących się tymi dostawami nazywano „towarnikami”. Ośrodkiem tego handlu był Inowrocław i Aleksandrów, stąd szły materiały do Kujaw wschodnich.

a

b

c

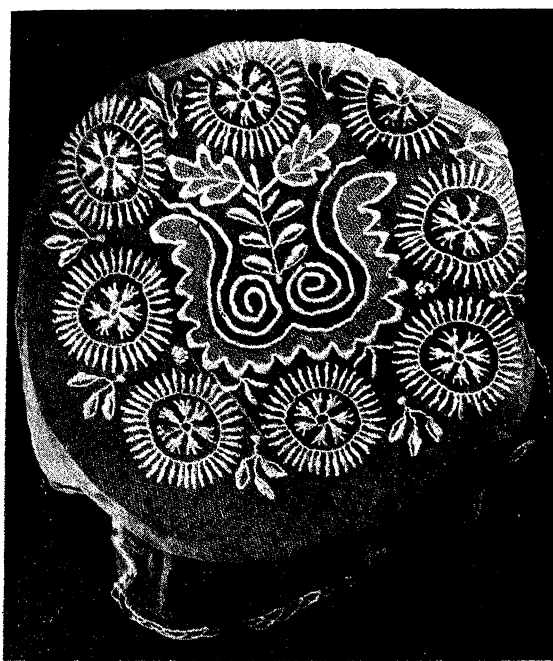

d

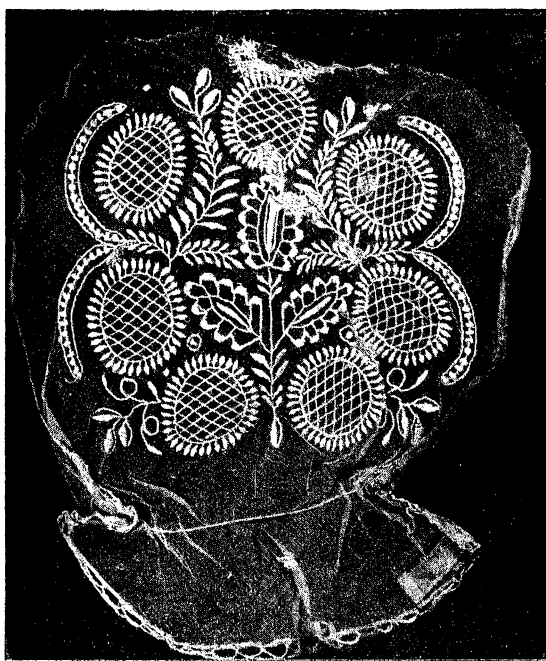
Ryc. 57. Czepki tiulowe reprezentujące starszy typ kompozycji haftu z około 1870 roku. a — z Bodzanowa, pow. Aleksandrów, b — z Osiećcina, pow. Aleksandrów, c — z pow. Aleksandrów bez bliższej miejscowości, d — bez metryki. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Fot. L. Torwirt — 1952.

Kopki, kryziki, fartuchy haftowały t. zw. hafciarki tj. przeważnie ubogie komornice, które utrzymywały się w ten sposób. Osobne specjalistki układały riuszki i haftowały kopki, były to t. zw. „kopiarki”; ośrodkiem hafciarstwa był Radziejów posiadający około 20

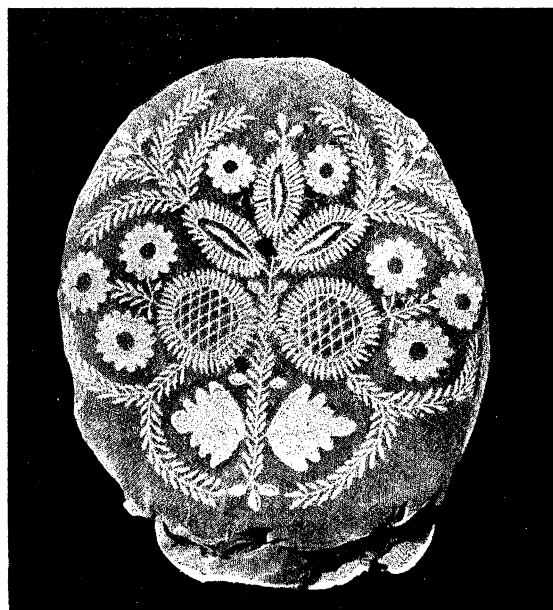
„kopiarek”. Żyjąca jeszcze Lucjanna Nowacka nauczyła się haftować od swoich sióstr, które z kolei wyuczyły się tego u sióstr zakonnych w Inowrocławiu. Według jej informacji wożono z Radziejowa kopki na jarmarki do Osiecin, Piotrkowa Kujawskiego i Brześcia Kujawskiego. Nowacka brała wzory ze starych kopek, lub tworzyła je sama. Drugą żyjącą do dziś hafciarką jest Maria Szewczykowa w Śmiłowicach, której matka pochodzi z Radziejowa

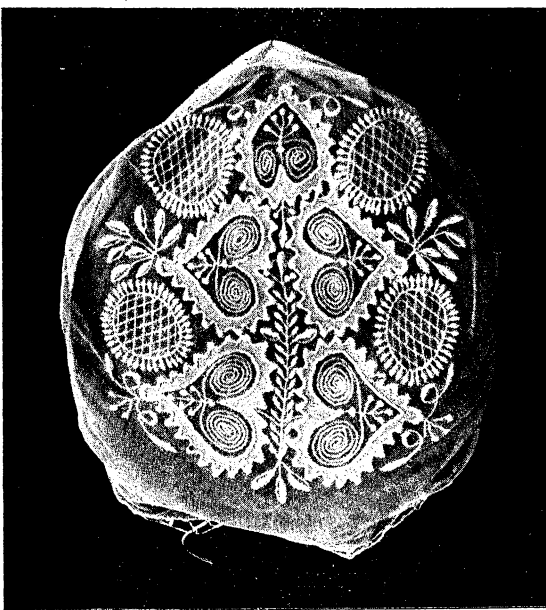
a

b

c

d

Ryc. 58. Czepki tiulowe o nowszej kompozycji haftu z przełomu XIX i XX w. a — czepiek kujawski bez określenia miejscowości, b — z okolic Radziejowa, c — czepiek aplikowany batystem z okolic Kruszwicy, d — czepiek kujawski bez określenia miejscowości. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. L. Torwirt — 1952.

i od niej to właśnie Szewczykowa nauczyła się haftować. Wykonuje ona obecnie haft kujawski na kołnierzykach, chusteczkach, welonach ślubnych itp., a nawet otrzymuje zlecenia na wykonanie haftów dla Ministerstwa Kultury i Sztuki.

a

b

Ryc. 59. Czepki tiulowe z końca XIX w. i początku XX w. a — czepka gipiurowy z okolicy Kruszwicy, b — czepka z aplikowanymi batystowymi motywami liści klonu, bez określenia miejscowości. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. L. Torwirt — 1952.

Rozdział IX⁴⁷

ZDOBINY, HAFTY, KORONKI, APLIKACJE, SZAMERUNKI

W stroju kujawskim zdobiny różnego rodzaju występują w znacznie większym stopniu w strojach kobiecych niż męskich. W strojach męskich, podobnie zresztą jak w strojach kobiecych najwięcej ozdób zachowało się na okazach z końca XIX i początków XX wieku, z okresu zanikania stroju ludowego.

W męskich strojach do starszych elementów zdobniczych, pochodzących z połowy XIX w. należą pawie pióra i wstążki noszone przy kapeluszach przez młodszych mężczyzn (ryc. 5), większe ilości przyszywanych dla dekoracji guzików, zastosowanie materiału w deseń paskowy. Inną charakterystyczną ozdobą tego okresu są barwne pasy wykonywane z tkanin (ryc. 5, 11) oraz wyszycia na kożuchach wzdłuż szwów i na plecach. Mankiety oraz kołnierze ozdobione były runem wywróconym na wierzch, (ryc. 30). Na częściach odzieży pochodzącej z końca XIX w. spotykamy już nieco odmienne ozdoby, na sukmanach, kierejach, kaftanach, kabatach tego okresu jako charakterystyczne ozdoby spotyka się symetrycznie rozmieszczone z tyłu, fałdy (ryc. 20, 21). Dalszymi ozdobami to obszycia wykonane ze sznurków względnie wypustki i naszywki z barwnego materiału, umieszczone na krawędziach (ryc. 4) — szamerowania oraz różnego rodzaju stebnowania spotykane na kołnierzykach, miejscach związanych z zapinaniem, i na mankietach (ryc. 18). Ozdoby te w większości wypadków mają także zastosowanie w kabatach kobiecych (ryc. 46, 47), kaftanach, (ryc. 45), bluzach (ryc. 36).

Na kierei przedstawionej przez E. Frankowskiego (ryc. 24), obok ogólnie stosowanych w tym czasie ozdób, jako element zdobniczy występuje na mankietach linia wklęsło-falista o ostrych krawędziach. Charakter zdobiny ma również przy tej kierei chwast z wełny wiszący na sznurku, służący do zawiązywania kierei pod szyją.

Ogólnie stwierdzić trzeba, że najbogaciej był dawniej wyposażony w ozdoby strój kawalera (ryc. 5), w ostatnich czasach strój drużby (ryc. 28).

Ryc. 60. Kobieta w kryziku i czepku przewiązanym jedwabną chustą. Lachmirowice.
Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Fot. L. Torwirt — 1952.

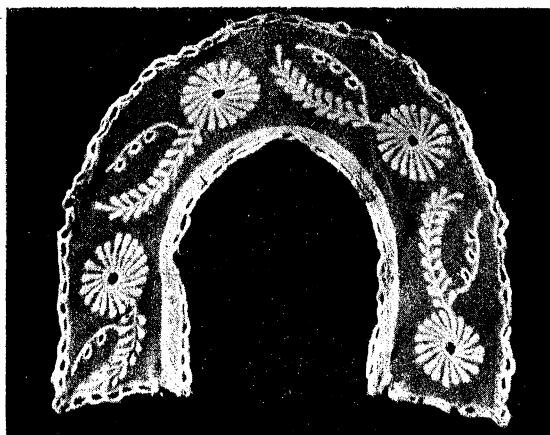
Większą ilość ozdób w kobiecych strojach spotykamy także w stroju obrzędowym i panieńskim. Z ryc. 5 dowiadujemy się, że panny w pierwszej połowie XIX w. stroiły głowy kwiatkami zatykanymi za wstążkę, szyję zdobił przyszyty do koszuli kołnierzyk. Innymi ozdobami z tego okresu to barwne obszycie ze wstążek okalające krawędzie stanika i dolny brzeg spódniczki. Ryc. 36 przedstawia, między innymi, staniczek bogato zdobiony ząbkowaniem i barwnymi naszyciami. Ząbkowanie, barwne wstążki, „pozłotko“ — t.j. staniol cięty, są również charakterystycznymi ozdobami głowy w stroju obrzędowym panny młodej, ubranej w t. zw. koronę (ryc. 53). Dolny brzeg spódnicy zdobiono także barwnym sznurkiem układanym w zygzaki, „bortą“ i fabrycznymi koronkami. W okresie tym kobiece kabaty (ryc. 48), zdobiono paskami futra widocznymi wzdłuż krawędzi zapięcia u dołu, na rękawach, gdzie tworzą oryginalny, imitowany mankiet.

Najwięcej ozdób w najpiękniejszym wykonaniu spotyka się na czepkach. Ozdoby te tworzy haft wykonywany białymi nićmi lub białą bawełniczką, na płótnie, batusie lub tiulu (ryc. 38, 40, 41, 56, 57, 58, 59, 61). Większość haftu, poza stosowaniem na pasowych fartuchach, umieszczano na materiałach białych. Haftowano głównie ścięciem okrętowym, dzierganym i „snutym“, polegającym na przeciąganiu dłuższych nitów od zdobiny do zdobiny (ryc. 59 a, 61 b). W reprodukowanej kolekcji czepków widzimy zasadniczo trzy techniki haftu — półwypukły; wypukły, polegający na bezpośrednim nakładaniu haftu, jest to haft polegający nie tylko na wyszyciu pewnych zdobin i wycięciu partii tła, ale na podszywaniu zdobin na tiul lub pod tiulem tak, że wyszyty motyw jest również wzbogacony efektem, jaki daje kontrast dwu materiałów i konstrukcja tiulu (ryc. 59 b). Trzecią techniką to stosowanie „gipiury“, techniki haftu zwanej na innych obszarach Wielkopolski „snutkami“ (ryc. 59 a, 61 b). W pewnych wypadkach widzimy łączenie tych technik (ryc. 61).

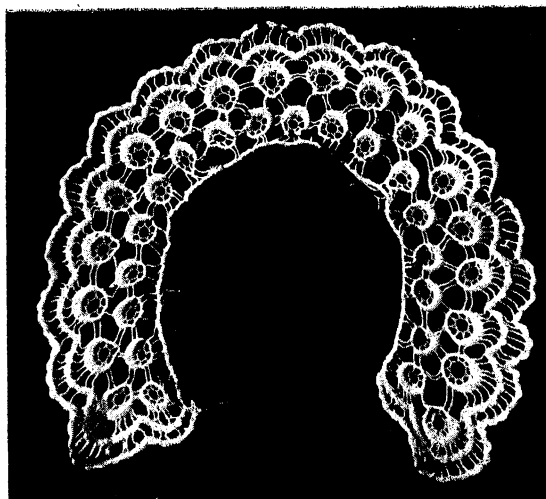
Analizując charakter motywów kujawskich stwierdzić należy że przeważają w nich elementy roślinne t.j. gałązki i kwiaty, wyjątkowo tylko spotyka się motywy geometryczne w formie ząbków, kółek i kwadratów.

Omówione motywy podzielić można na dwa rodzaje, motywy ciągłe, rytmicznie powtarzające się, spotykane przeważnie na fartuchach, wyszyte wzdłuż krawędzi i brzegów

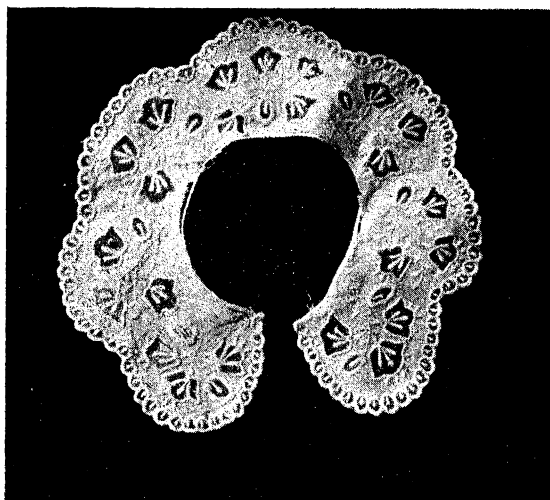
(ryc. 38, 40), stanikach (ryc. 36) i spódnicach tabl. IV oraz motywy jednostkowe niepowtarzające się. Motywy te zbudowane są na jednej osi symetrii (ryc. 57, 58) oraz na zasadzie kół współrzędnych i promieni (ryc. 59 a) lub też na zasadzie wypełniania płaszczyzny bez jakichkolwiek założeń geometrycznych.

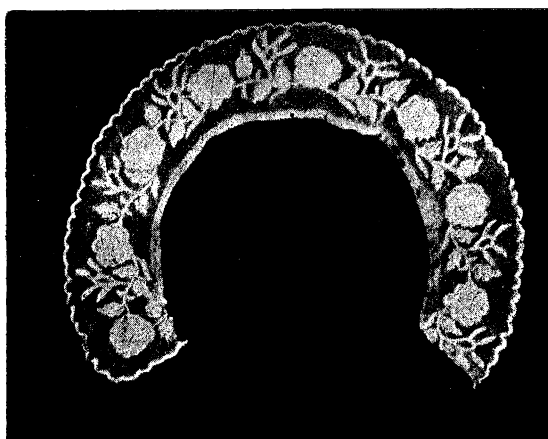
a

b

c

d

Ryc. 61. Kólnierzyki czyli „kryzyki” z okolicy Kruszwicy. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego. Fot. L. Torwirt — 1952.

Porównując kujawskie motywy, wykonane głównie na tiulu ze zdobinami wyszywanymi na Kurpiach, Mazurach i Ziemi Lubuskiej stwierdzić trzeba wielką ich odrębność i bogactwo haftu na Kujawach. Haft ten wykazuje silne powiązania kompozycyjne ze starszymi formami z innych dzielnic Wielkopolski np.: Pałuk, z pow. szamotulskiego, jarocińskiego i innych regionów. Obok haftu ręcznego, wykonywanego z poczuciem artyzmu spotykamy na Kujawach również na czepkach i kryzykach, hafty pochodzenia fabrycznego. Stosowano go głównie do części stroju nakładanych w dzień powszednie lub na mniej ważne święta. W hafcie ludowym daje się też zauważyć wpływ motywów fabrycznych (ryc. 50).

W świetle posiadanego materiału stwierdzić trzeba, że na Kujawach nie stosowano w stroju w ostatnim okresie haftu kolorowego, który na obszarze Wielkopolski jest znany w małym stopniu a jak pewne źródła wskazują rozpowszechniony był w większej mierze w połowie XIX w.

CHARAKTERYSTYKA ŹRÓDEŁ

Podstawowym źródłem wiedzy etnograficznej o Kujawach jest dwutomowe dzieło O. Kolberga „Kujawy”; autor opracowując oba tomy w latach 1860—1867, opierał się na własnych obserwacjach, na korespondencji opartej o kwestionariusz, przede wszystkim zaś na relacjach starszych Ł. Gołębiowskiego, L. Zienkiewicza oraz notatkach w „Tygodniku Ilustrowanym” i w „Przyjacielu Ludu”. W relacjach tych dadzą się zauważyć różnice między Kolbergiem, Gołębiowskim i Zienkiewiczem, które zapewne są wyrazem zmian zachodzących między 1830 a 1860 r. możliwe jednak, że relacje te wynikały częściowo ze zróżnicowania ubiorów kujawskich.

Opisy tych autorów są ogólnikowe, a często nawet niepewne, zwłaszcza w zakresie materiału słownikowego. Z opisów tych trudno niejednokrotnie odtworzyć wygląd ubiorów, natomiast pierwszorzędne znaczenie posiadają ilustracje.

Stan ubiorów począwszy od trzeciej ćwierci XIX w., został zrekonstruowany na podstawie badań terenowych autorki prowadzonych w latach 1950—1952, materiałów muzealnych oraz zbiorów J. Gajka, będących rezultatem jego poszukiwań w latach 1937—39. Ta grupa materiałów posiada pod względem metodycznym większą wartość, ale jest ona już przeważnie zestawieniem przeżytków lub próbą rekonstrukcji w oparciu o relacje informatorów terenowych.

PRZYPISY

- ¹⁾ Tekst wstępu, pierwszych rozdziałów i mapę opracowała redakcja Atlasu.
- ²⁾ O. Kolberg, Kujawy, I. Kraków, 1867 str. 8.
- ³⁾ Ł. Gołębiowski, Lud Polski, Warszawa 1830, str. 37.
- ⁴⁾ K. Nitsch, Mapa narzeczy polskich z objaśnieniami, Kraków 1919.
- ⁵⁾ O. Kolberg, Kujawy, I. 37.
- ⁶⁾ Tomaszewski, Mowa ludu wielkopolskiego, Poznań, 1934.
- ⁷⁾ Z. Sobierajski, Gwary kujawskie, Poznańskie Tow. Przyj. Nauk, Poznań, 1952.
- ⁸⁾ St. Arnold, Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII—XIII). Prace Komisji dla Atlasu Historycznego Polski, Kraków 1927.
- ⁹⁾ Wypowiedź J. Gawłowskiego z Lubienia: „Łanięta, Kamienna, Kąty — to graniczne wsie Kujaw; tam dalej Mazury, ich mowa śmieszna, oni już tak honorowo nie noszą się i nie umięją się postawić przy zabawie”.
- ¹⁰⁾ W. Surowiecki, O rzekach i spławach, I, 101.
- ¹¹⁾ W pracy tej oparłam się na istniejącej literaturze, oraz na badaniach terenowych prowadzonych w latach 1950—1952 i na zbiorach muzealnych.
 - a) Wykaz miejscowości, w których prowadzono badania, oraz wykaz informatorów:

P o w. a l e k s a n d r o w s k i

Aleksandrów Kujawski	— Borkowska Helena
Bądkowo	— nie zanotowano nazwiska informatora
Byczyna	— nie zanotowano nazwiska informatora
Borek	— Ulewiczowa Maria
Chełmce	— brak nazwiska
Dobre	— Szałyga Franciszek
Razimierzowo	— Licowska Maria
Ludwikowo	— Kamiński Jan, Majchrzak Jan
Makożyn	— Szklarski Stanisław
Morzyce	— Mazurkowa Maria
Nieszawka	— brak nazwiska
Nieszawa	— ” ”
Orle	— Mieszkowski Hieronim, Makowska
Osiężciny	— brak nazwiska
Piotrków Kuj.	— ” ”
Pilichowo	— Beciński Franciszek i Wanda
Płowce	— Kucharczyk Katarzyna

Radziejów	— Nowacka Lucjanna
Raciężek	— Rewers Maria
Sędzin	— Grabowska, Frontczakowa, Rzepecka
Waganiec	— Cierpisz Maria, Dybowski Antoni

pow. inowrocławski

Chrosno	— Piotrowski Jan
Gniewkowo	— Nalewajska Cecylia
Inowrocław	— Czapla Tadeusz, Kaliski Tad., Grabowska Maria
Kruszwica	— Jakób Leon
Kazanie	— Radomski Jan
Lachmirowice	— Mállicka Katarzyna
Lipie	— Plerañscy Jan i Maria
Łagiewniki	— Łuczak Jan, Farnecka Józefa
Pakość	— brak nazwiska
Rutartowo	— Grzegorzczkowa Maria
Strzelno	— Kwiatkowska Marianna, Popielewska Stanisława
Szymborze	— Posadzy Franciszek
Sierakowo	— Dominikowska, Olejnikowa
Włostowo	— Piotrowski Stanisław
Wierzchosławice	— Pińska Maria
Wierzbiczany	— Sopaliński Józef, Duchowa Maria

pow. włocławski

Boniewo	— Warczak Józefa, Szymańska
Brześć Kujawski	— Rzakowolska Maria
Chodecz	— brak nazwiska
Dąbie	— Czajkowska
Kłóbka	— brak nazwiska
Kłobla	— Staniszevska Maria
Lubraniec	— brak nazwiska
Lubrańczyk	— Jackowski Jacek
Lubień	— Gawłowski Jan, Matylińska
Przedecz	— Lisocki
Sokołowo	— Ziółkowska Józefa
Smugorzewo	— Wójcik Maria
Smiłowice	— Stasiakowa Sabina
Wichrowice	— Pawłowski Antoni
Włocławek	— Arentowicz Zdzisław, Wiśniewski Michał
Zarowo	— Wasiak Michał

Materiały muzealne:

Muzeum Pomorskie w Toruniu — Dział Etnograficzny.

Męski strój świąteczny z Mąkoszyna, pow. Aleksandrów, Nr inw. 854.

Kaftanek z Szymborza, nr inw. 2707.

Sukmana z peleryną z Szymborza, pow. Inowrocław, Nr inw. 2708.

Sukmana męska z Ujme Duże, pow. Aleksandrów, Nr inw. 249.

Czapka barankowa z Wagańca, pow. Aleksandrów, Nr inw. 2421.

Kobiecy ślubny strój z Morzyc, pow. Aleksandrów, Nr inw. 850.

Spodnie wełniane bordowe z Smugorzewa, pow. Włocławek, Nr inw. 2419.

Fartuch szafirowy z Radziejowa, Nr inw. 876.

Fartuch w paski ze Smugorzewa, Nr inw. 2418.

Chusta wełniana turecka ze Strzelna, Nr inw. 1881.

„ „ w kwiaty z Pilichowa, Nr inw. 2404.

Kolekcja czepków i chust jedwabnych z pow. inowrocławskiego, aleksandrowskiego i włocławskiego.

* Korale prawdziwe i bursztynowe ręcznie szlifowane.

Muzeum Kujawskie we Włocławku.

Dwa kaftanki męskie z Pilichowa.

Kabacik kobiecy ze Smiłowic.

Fartuch pasowy z białym haftem.

5 chust wełnianych i 4 jedwabne.

Kolekcja czepków z pow. aleksandrowskiego i włocławskiego.

Zbiory dawnego Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy.

Sukmana družbiarska.
Sukmana męska.
Kabacik z pelerynką.
Spódnica i bluzka wełniana brązowa.
„Spódnik“ czerwony ze sukna.
Fartuch pasowy haftowany.
„ w paski haftowany.
„ czarny haftowany.
Chustka o tureckim wzorze ręcznie haftowana.
6 chust wełnianych.
Kolekcje czepków i kołnierzyków haftowanych.
Korale prawdziwe.

Muzeum Kultur Ludowych w Młocinach.

3 czepce i chusty jedwabne.
3 fartuchy adamaszkowe.
Spódnica szewlotowa.

Muzeum Etnograficzne w Krakowie.

Koszula i kaftanek chłopca.
Kabacik z pelerynką dziewczęcy.

- ¹²⁾ Ł. Gołębiowski, op. cit.
¹³⁾ L. Zienkiewicz, *Les Costumes du peuple polonais*, Paryż 1838—1841.
¹⁴⁾ O. Kolberg, op. cit. I. 62—72; II. 236.
¹⁵⁾ M. Borucki, *Ziemia Kujawska, Włocławek*, 1882.
¹⁶⁾ E. Frankowski, *Sukmany Ludu Polskiego*, odb. z kwartalnika „Praca ręczna w szkole“, 1928, Nr 2, str. 4 nlb. t. 10, ryc. 8, 9.
¹⁷⁾ M. Gutkowska, *Historia ubiorów*, Lwów 1923, str. 54.
¹⁸⁾ W. Elias, *Ubiory w Polsce i u sąsiadów*, 1879, 1899, zesz. I, II, III.
¹⁹⁾ Gutkowska, op. cit. 54.
²⁰⁾ Gutkowska, op. cit. 99, III. rys. 308.
²¹⁾ A. Brückner, *Encyklopedia staropolska*, II. 778.
²²⁾ M. Gutkowska, op. cit. 63—64.
²³⁾ jw. II. ryc. 308a.
²⁴⁾ W. Łoziński, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Lwów, 1921.
²⁵⁾ Ł. Gołębiowski, op. cit. 37.
²⁶⁾ Wypowiedź informatora Franciszka Becińskiego z Pilichowa pow. Aleksandrów: „Kmiecie i „swojacy“ byli to najbogatsi gospodarze we wsiach biskupich i królewskich. Poza czynszem i jednym dniem odrobku byli niezależni i nie odczuwali pańszczyzny. Włościanie i komornicy zamieszkali w dobrach szlacheckich, nie mieli swojej ziemi, albo bardzo niewiele i musieli ciężko pracować na pańskim“. Relacje te odnoszą się do czasów między 1850 a 1870 rokiem.
²⁷⁾ O. Kolberg, op. cit. 65, 67: typy włościan kujawskich. Tyg. Ilustr. t. VII (1863 r.) 64—65.
²⁸⁾ M. Borucki, op. cit.
²⁹⁾ B. Malewski, *Charakterystyka ubiorów ludowych*, „Wisła“ t. XVIII, 1904.
³⁰⁾ O. Kolberg, op. cit. str. 65 i 67.
³¹⁾ Wypowiedź z Pakości: „Za Notecią Pałuki, tam ziemie biedne; śmieją się z dzieci pałuckich, że im matki kazały włożyć na dach i stamtąd wypatrywać żyzne ziemie kujawskie za Notecią“.
³²⁾ J. Gajek, *Skład etniczny Wielkiego Pomorza. Teka Pomorska Toruń*, 1938.
³³⁾ J. Gajek, *Materiały terenowe*, niepublikowane.
³⁴⁾ J. Gajek, *Strój ludowy na Pomorzu*, Teka Pomorska, Toruń, 1938.
³⁵⁾ J. Gajek, *Materiały terenowe*, niepublikowane, oraz relacja Michała Wiśniewskiego z Włocławka: „Za Wisłą w poczuciu Kujawiaków odrębny ubiór, mowa, ziemie niekujawskie“.
³⁶⁾ O. Kolberg, *Łęczyckie*, 1889, 12. Kaliskie 9.
³⁷⁾ O. Kolberg, *Kujawy*, 247.
^{37a)} Informacje krawczyń ze Smiłowic, pow. Włocławek.
³⁸⁾ E. Frankowski, op. cit.
³⁹⁾ *Przyjaciół Ludu*, XIII. 20.
⁴⁰⁾ O. Kolberg, *Kujawy*, I. 65—67.
⁴¹⁾ Ł. Gołębiowski, *Lud. Polski* (1830) 37.

- ⁴²⁾ O. Kolberg, jw.
⁴³⁾ O. Kolberg, op. cit. 68.
⁴⁴⁾ O. Kolberg, op. cit. 68.
⁴⁵⁾ Ł. Gołębiowski, op. cit.
⁴⁶⁾ E. Frankowski, op. cit. ryc. 9.
⁴⁷⁾ Na podstawie materiału autorki opracował A. G.

L I T E R A T U R A

1. Arnold Stanisław, Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej w. XII—XIII, Kraków, 1927.
2. Borucki Maksymilian, Ziemia Kujawska, Włocławek, 1882.
3. Brückner Aleksander, Dzieje Kultury w Polsce, Warszawa 1939.
4. " " " Encyklopedia staropolska.
5. Eljasz Walery, Ubiory w Polsce i u sąsiadów. Zesz. I, II, III, 1879, 1899.
6. E. Frankowski, Sukmany ludu polskiego, odb. z kwartalnika, Praca ręczna w szkole, 1928, Nr 2, nrb + 10. ryc. 8 i 9.
7. Gajek Józef, Skład etniczny Wielkiego Pomorza, Teka Pomorska Toruń, 1938.
8. Gajek Józef, Strój Ludowy na Pomorzu, Teka Pomorska, Toruń 1938.
9. Gajek Józef, Instrukcja dla współpracowników Atlasu Polskich Strojów Ludowych — Poznań 1952.
10. Głapa Adam, Strój szamotulski, Atlas polskich strojów ludowych, 1951.
11. Gołębiowski Łukasz, Lud polski, jego zwyczaje i zabobony, Warszawa 1830. — 9 t. Ubiorzy w Polsce, Warszawa 1830.
12. Gutkowska Maria, Historia ubiorów, Lwów 1932.
13. Kolberg Oskar, Lud, seria III. Kujawy, 1867.
14. Kolberg Oskar, Lud, t. XIII Kąlskie, 1880.
15. " " " t. XXII. Łęczyckie, 1889.
16. " " " t. V Mazowsze, 1890.
17. Karłowicz Jan, Słownik gwar polskich, Kraków 1907—1911.
18. Łoziński Władysław, Życie polskie w dawnych wiekach. Lwów 1921.
19. Matejko Jan, Ubiorzy w Polsce, Kraków, 1875.
20. Matlakowski Władysław, Ubiór weselny na Kujawach, „Wisła“ t. X.
21. Malewski Bronisław, Charakterystyka ubiorów ludowych, „Wisła“ t. XVIII. 1904.
22. Opowiadania o ubiorach, zwyczajach i obyczajach ludu polskiego, Kraków 1863. 12 kolorowych obrazków, 26 drzeworytów. Nakład J. Bensdorffa.
23. Sadowski Ignacy, Lud z okolic Kowala, Wiedza o Polsce, t. III.
24. Zienkiewicz Leon, Les costumes du peuple polonais, Paryż 1838, 1841. Przyjaciel Ludu XIII.
24. Sobierański Zenon, Gwary kujawskie, Poznań 1952.
26. Surowiecki Wawrzyniec, O rzekach i spławach. Tygodnik Ilustr.
27. Tygodnik Ilustrowany, t. VII. (1863) str. 64. Drzeworyty Blesiekierskiego

КУЯВСКИЙ НАРОДНЫЙ КОСТЮМ

Краткое изложение

Куявы занимают территорию иновроцлавского, влоцлавского и александровского уездов. Все три уезда находятся на левом берегу Вислы.

Наряд Куявяков был подвержен в течении XVIII и XIX ст. влияниям наряда дворян и мещан. В его исторической эволюции заметны 4 периоды; в первое крепостное время до 1830 г., куявский костюм отличается весьма незатейливой выкройкой, сшит он преимущественно из само-тканки. В 1840—1870, 1870—1914 годах благодаря лучшим экономическим условиям быта крестьян и развитию мануфактуры, дорогое сукно, шелк и парча вытесняют из обихода ткани домашнего производства; мужской и женский наряды становятся изящнее, с будничных превращаются в праздничные и впоследствии, после войны 1914 г., начинают исчезать, так что в настоящее время лишь изредка встречаются среди стариков их скудные остатки.

Мужской наряд в 1870—1914 гг. состоял из следующих частей: зажиточные крестьяне носили фетровую шляпу с высокой головкой и узкой бортой, бедняки же довольствовались суконной шапкой, «рогатывкой» тёмно-синего цвета с барашковой опушкой; белая холстяная рубаша с воротником связанным красной ленточкой, или цветным шелковым платочком, красная «яка» с черными или золотыми пуговицами (рис. 6), жилет без рукавов из тёмно-синего сукна с красной подкладкой (рис. 25, 20), тёмно-синие суконные штаны на выпуск, сапоги с «гармошкой», красный шерстяной пояс (табл. II). Зимой суконная тёмно-синяя сермяга с красной подкладкой (табл. I), овчинный тулуп и сверху «керея», длинная и широкая сермяга с большим капюшоном, в котором были проделаны прорезы для глаз. Шафера («дружба») перевязывали грудь белой, широкой лентой, шляпу украшали павлиньим пером или золотым галуном. В одной руке держали белый платок, в другой кнут «гарпунник».

Наряд куявянок состоял из холщевой рубашки (рис. 33) или из «пулкошулька» сшитого из тонкого белого полотна, с длинными рукавами и с «кризкой» вокруг шеи. Поверх рубашки девушки одевали корсет или шнуровку (бархатную или суконную). Во втором периоде корсеты были широкие, в третьем же стали значительно уже. Замужние женщины вместо шнуровок одевали кафтанчики с длинными рукавами и пелериной (рис. 43). Юбок было по крайней мере три: белая холщевая с вышивкой, красная из тёплой фланели и верхняя, шерстяная или шёлковая. Передник в будни ситцевый, в праздничные дни атласный или шелковый (рис. 40). В зимнюю пору зажиточные крестьянки одевались в длинные шубы с пелериной. Платки носили узорчатые турецкие или же из чёрного кашмира. Чулки белые, голубые, красные, ботинки шнурованные. Девушки носили головные платки, волосы причёсывали в узел, сплетённый из кос на затылке («кошичек»). Замужним женщинам после свадьбы стригли косу и одевали «копку» — чепец из тонкого полотна или тюля и завязывали поверх шёлковый платок (рис. 43, 44). Свадебный головной убор состоял из венка с лентами (рис. 9) или стеклярусового венца (рис. 33). Свадебное платье было голубого цвета, передник белый или розовый. Кроме того зажиточные девушки и женщины дополняли свой наряд корраллами, янтарем и бирюзой.

Настоящая работа основана на полевых исследованиях проведённых автором в 1950—1952 гг., на сохранившихся в музеях народных нарядах и их описаниях найденных в этнографической литературе.

ОБЪЯСНЕНИЯ К РИСУНКАМ ИЗОБРАЖАЮЩИМ КУЯВСКИЙ НАРЯД

1. Современный наряд куявяка из иновроцлавского уезда. Куртка сшита из старой сермяги. Фот. И. Фрыч — 1951.
2. Головной убор до сих пор носимый старыми женщинами в окрестностях Крушвицы. Фот. Пухальски — 1950.
3. Головной убор изредка встречаемый в окрестностях Крушвицы. Фот. Пухальски — 1950.
4. Шафера («дружба» и «дружка») в окрестностях Крушвицы. Фот. Пухальски — 1950.
5. Куявский наряд в окрестностях Бреста Куявского в первой половине XIX в. Репродукция по цветному планшету И. Левицкого к работе Леона Зенковича „Les costumes du peuple polonais“, Paris 1841. Планшет № 10.

6. Куявские крестьяне. Рисунок Бесекерского, «Тыгодник Иллюстрованы», 1863 г., т. VII № 177, стр. 64.
7. Куявские крестьяне. Рис. Бесекерского, «Тыгодник Иллюстрованы», 1863 г., т. VII № 177, стр. 65.
8. Куявский наряд в окрестностях Влоцлавка. Репродукция по цветному планшету В. Герсона. — О. Кольберг, «Люди», Куявы, ч. II 1867 г. стр. 2.
9. Свадебные наряды в окрестностях Сомпольна и Рушкова, «дружба», «дружка» и невеста. Репродукция по цветному планшету В. Герсона.—О. Кол;берг, «Люди», Куявы, ч. I, 1867 г., стр. 2.
10. Куявский наряд в окрестностях Бреста Куявского. Репродукция по цветному плаишету В. Герсона. — О. Кольберг, «Люди», Куявы, ч. I. 1867 г. стр. 62.
11. Куявские наряды в окрестностях Радзеёва и Крушвицы. Репродукция по цветному планшету В. Герсона. — О. Кольберг. «Люди», Куявы ч. II, 1867 г., стр. 68.
12. Праздничные наряды в окрестности Шимборжа, иновроцлавского уезда в 1890 г. Торунь, Архив Польского Этнографического Общества. Фот. А. Чарнецки.
13. Выкройка мужской рубахи типа *ropcho* (туникообразного) с пришитым «пржирамком»: а, b, — передняя и задняя часть, с — главная часть рукава, — маншет, е — воротник, f — пржирамок, g — клин. Барухово, Влоцлавского уезда. Коллекция Этнографического Музея в Кракове. Рис. З. Лацинская. Масштаб 1:30. — 1952 г.
14. Выкройка мужской рубахи типа *ropcho* (туникообразного), с пришитым «пржирамком»: а, b, — передняя и задняя часть, с — «пржирамок» или «обойчик», е — «жабка», f — пришитый перед, g — часть рукава, h — «цвиклы», i — маншет. Рис. Г. Микуловска — 1951. Масштаб 1:30.
15. Новый тип мужской рубахи с нагрудником, носимый в начале XX в.: а, b — передняя и задняя часть, с — воротник, d — нагрудник, е — «пржирамок» или «обойчик», f — рукав, g — «цвиклы», h — маншет. Рис. Г. Микуловска — 1951. Масштаб 1:30.
16. Красная сукнная «яка» с конца XIX в. Монкошин, александровского уезда. Коллекция Поморского Музея в Торуне. Фот. Л. Торвирт — 1952.
17. Выкройка красной суконной «яки»: а, b — передняя и задняя часть, с — воротник, d, е — рукав, f — маншет. Рис. Г. Микуловска — 1951. Масштаб 1:30.
18. Вышивка (стеганная) на воротнике «яки». Рис. Г. Микуловска — 1951.
19. Задняя часть кафтанчика из Шимборжа иновроцлавского уезда. Коллекция Поморского Музея в Торуне. Фот. Л. Торвирт — 1952.
20. Выкройка кафтана — безрукавки. Монкошин, александровского уезда. а, b — передняя и задняя часть, с — воротник, d — карман, е — пола. Коллекция Поморского Музея в Торуне. Рис. Г. Микуловска — 1951. Масштаб 1:30.
21. Выкройка кафтана с короткими рукавами. Пилихов, александровского уезда. а, b — передняя и задняя часть, с — воротник, d — рукав, е — карман, f — боковая часть, g — пола. Коллекция Поморского Музея в Торуне. Рис. Г. Микуловска — 1951. Масштаб 1:30.
22. Выкройка детского кафтанчика: а, b — передняя и задняя часть, с — воротник, е — карман. Коллекция Этнографического Музея в Кракове. Рис. З. Лацинска — 1952. Масштаб 1:30.
23. Детский кафтанчик. Ворухово, влоцлавского уезда. Коллекция Этнографического Музея в Кракове. Фот. Маслински — 1952.
24. Выкройка сермяги наз. «керей». Влоцлавский уезд. Рис. Е. Франковски — см. «Сукманы люду польского», Варшава, 1923, № 2, рис. 8. Масштаб 1:30.
25. Куявяк в «керен». Рис. Маёрневич. «Тыгодник Иллюстрованы», т. II, 1868 г. № 28, стр. 17.
26. Выкройка сермяги с пелериной, вторая пол. XIX в. Шимброже иновроцлавского уезда. а, b — передняя и задняя часть, с — клин, d — бока, е — клины, f, g — части рукава, h — пелерина, i — воротник, j — запонка, k — иашивни, l — нашивки вместо карманов. Коллекция Поморского Музея в Торуне. Рис. Г. Микуловска — 1951. Масштаб 1:30.
27. Части сермяги служащие к её украшению. Коллекция Поморского Музея в Торуне. Рис. Г. Микуловска — 1951.
28. Наряд шафера «дружбы» в окрестностях Крушвицы: сермяга с меховой опушкой, платок, шаферный кнут. Коллекция Надгоплянского Музея в Крушвицы. Фот. И. Фрыч — 1952.
29. Выкройка чамары с 1870 г. Бржоза, александровского уезда: а, b — передняя и задняя часть, d, е, f — задняя часть, g, h — рукав, i — маншет, j — воротник, k — нашивка вместо кармана.
30. Овчинный тулуп с XIX в. Коллекция Краеведческого Общества в Торуне. Рис. Г. Микуловска 1951.
31. а — мужская фетровая шляпа, окрестности Иновроцлава; b — фетровая шляпа из окрестностей Ковалья, с — шапка «выкраванка» из окрестностей Ковалья, вторая плов. XIX в. О. Кольберг, «Люди», Куявы ч. I, 1867, а — стр. 67, b, с — стр. 64.

32. Куявский наряд в начале XX в. Архив Этнографического Музея в Кракове.
33. Выкройка старинной женской рубахи с «надолком». Клобя, влоцлавского уезда: а — передняя часть, b — задняя часть, с, d — «надолек», е — «прижимки», f — воротник, g — рукав, h — манжет, i — цвикель. Рис. Г. Микуловска — 1952. Масштаб 1:30.
34. Выкройка старинного корсета «шнурувки» по рисунку Л. Зенкевича, В. Герсона и по указаниям старушки портнихи Смилов, влоцлавского уезда. Рис. Г. Микуловска — 1952.
35. Выкройка свадебной блузки. Коллекция Поморского Музея в Торуне. Рис. Г. Микуловска — 1952. Масштаб. 1:30.
36. Куявянка. Архив Этнографического Музея в Кракове. Репродукция по цветному планшету.
37. Юбка «спудник», выкройка. Влостово, иновроцлавского уезда.
38. Праздничный женский наряд. Коллекция Надгоплянского Музея в Крушвицы. Фот. И. Фрыч — 1951.
39. Выкройка атласного передника. Кутартово, иновроцлавского уезда. Коллекция Музея Народных Культур в Млоцинах. Масштаб 1:30, рис. сотрудн. Музея Народных Культур.
40. Передник с вышивкой. Коллекция Надгоплянского Музея. Фот. Л. Торвирт.
41. Передник с вышивкой. Коллекция Надгоплянского Музея в Крушвицы. Фот. 1952.
42. Девичий кафтан, «кабатик». Коллекция Этнографического Музея в Кракове.
43. Наряд пожилой женщины: «кабатик», передник с вышивкой, чепчик. Анусин, иновроцлавского уезда.
44. Тот же наряд сзади. Коллекция Надгоплянского Музея в Крушвицы. Фот. И. Фрыч. — 1951.
45. Выкройка женского кафтана. Анусин, иновроцлавского уезда: а — передняя часть, b, с, d, e, f, g, — поширающие складки, h — задняя часть, i — пелеринка, j, k — рукав. Коллекция Надгоплянского Музея в Крушвицы. Рис. Г. Микуловска — 1951. Масштаб 1:30.
46. Женский «кабатик». Влоцлавский уезд. Рис. Г. Микуловска — 1951.
47. Девичий «кабатик». Борухово, влоцлавского уезда: а, b — вид спереди и сзади, с — передняя часть, d — бока, е — половина задней части, f — складки, g — пелерина, h, j — рукав. Коллекция Этнографического Музея в Кракове. Рис. З. Лацинска — 1952. Масштаб 1:30.
48. Куявянка в «кабате». Рис. Маёркевич, «Тыгодник Иллюстрованы», 1860, т. II, № 28, стр. 17.
49. Женская сермяга («сукмана»). Хелмце, иновроцлавского уезда. Рис. Е. Франковски, см. «Сукманы люду польского», 1928, стр. 9. рис. 9. Масштаб 1:30.
50. Платок с вышивкой по узору турецких платков. Коллекция Надгоплянского Музея в Крушвицы. Фот. Л. Торвирт 1952.
51. Женские и девичие головные уборы в окрестностях Ковалья и Ходга. Рис. В. Герсон. — О. Кольберг, «Люд», Куявы, ч. I. 1867 стр. 68.
52. Способ завязывания головиного платка в окрестностях Иновроцлава. Рис. В. Герсон. — О. Кольберг, «Люд», Куявы, ч.I, 1867 стр. 67.
53. Свадебный венец «корона». Рис. В. Матляковский, «Висла», X, 1896 г.
55. Выкройка чепца наз. «копка». Ляхмановице возле Крушвицы. Коллекция Музея Народных Культур в Млоцинах. Рис. сотр. Музея Нар. Культ. — 1952. Масштаб 1:30.
56. Полотнянный чепчик. Иновроцлавский уезд. Коллекция Поморского Музея в Торуне. Фот. Л. Торвирт — 1952.
57. Чепцы из тюля, старинная вышивка с 1870 г. а — Бодзанов александровского уезда, b — Осенци того же уезда, с — то же самое, d — неизвесная местность. Коллекция Поморского Музея в Торуне — 1952.
58. Тюлевые чепчики с вышивкой нового тига с XIX/XX вв. Коллекция Надгоплянского Музея в Крушвицы. Фот. Л. Торвирт — 1952.
59. Тюлевые и кружевные чепчики с конца XIX в. Коллекция Надгоплянского Музея в Крушвицы. Фот. Л. Торвирт — 1952.
60. Куявская женщина в воротничке наз. «кризка». На голове чепчик перевязанный шёлковым платком. Коллекция Поморского Музея. Фот. Л. Торвирт — 1952.
61. «Кризка», воротник с вышивкой. Коллекция Надгоплянского Музея в Крушвицы. Фот. Л. Торвирт — 1952.

Таблица I: Куявские наряды рисовал Ю. Кароляк.

Таблица II: Куявские наряды рисовал Ю. Кароляк.

Репродукции к настоящей работе исполнены. Маслинским Мечиславом №№ 32, 35; Торвиртом Леоном №№ 6, 7, 48; Вышомирским Збигневом №№ 5, 8, 9, 10, 11, 25, 31, 51, 53, 54.

Графические рисунки исполнены: Езёрковской Барбарой №№ 13, 18, 22, 24, 26, 27, 34, 37, 46, 47, 55; Шимликом Антоном №№ 14, 15, 17, 21, 29, 30, 33, 36, 45.

- Карта 1. Распространение на запад куявского наречия от Пакости до Слесина: северная граница т. наз. „шадзень“ (особенность наречия) от Слесина до Добжыня; южная граница от Слесина по направлению Пшедеч, Любень произношения *gźnić, gźniwa*.
По З. Соберайскому: Куявские наречия.
2. Южно-западная граница замены *iŃ, uŃ, łe*; делит она Куявы на западную и восточную части.
По З. Соберайскому: Куявские наречия.
3. Границы куявских земель в XII — XIII веках и границы восточных и западных каштеланий.
По ст. Арнольду: Племенные территории в административном строе Пястовской Польши (XII—XIII века).
- Карта 1. Распространение куявского наряда во II половине XIX века.
2. Границы территории, на которой больше всех сохранились части куявского наряда.
3. Современные границы территории, где сохранились типичные куявские чепцы.
Граф. исполнила К. Возенска.

СО Д Е Р Ж А Н И Е

1. Введение, 3 — 2. Современный куявский народный костюм, 7. — 3. История его развития, 7. — 4. Распространение куявского народного костюма, 13. — 5. Общее описание куявского мужского костюма, 18. — 6. Подробное описание того же костюма, 19. — Общее описание куявского женского костюма, 28. — 8. Подробное описание того же костюма, 39. — 9. Производство и производители народного куявского костюма. Характеристика источников, 43. — 10. Украшения, вышивки, кружева, 49. — 11. Объяснения, 49. — 12. Список литературы, 52.

ENGLISH SUMMARY

One of the different types of the peasant costume worn in Western Poland (Wielkopolska) is the Kujawy costume.

Kujawy is the area situated on the left bank of the river Vistula and comprehending nowadays the districts of Aleksandrów, Inowrocław, and Włocławek in the departament of Bydgoszcz.

The Kujawy folk costume got its shape rather late and it reflects distinctly the garment worn by the ancient Polish nobility and bourgeoisie. According to the accessible sources, four stages may be noticed in the development of the Kujawy costume:

The first stage, ranging from the beginning of the 19-th century till 1830 is characterised by homespun material and primitive cut of the costume worn by the serf peasant.

In the second stage, comprising the years 1840-1870, after the abolition of field-service-some enrichment of the costume can be observed in the kind of material and its cut.

But the greatest development falls into the third stage (1870-1914). In this period the Kujawy folk costume was the most coloured and the richest one. Embroideries upon bonnets and aprons appeared and dear woollen and silken kerchiefs were imported from abroad. In this stage the costume was worn only on festive and ceremonial occasions.

During the fourth stage — after the Great War — the Kujawy costumes gradually disappeared, being exclusively in use by elder people who put them for religious ceremonies only.

Nowadays this local costume ceased to be worn — but embroidered caps and kerchiefs are yet preserved by old Kujawy women who wish to be buried with them.

This monograph bases upon fieldwork and museological materials.

MAN'S COSTUME

During the third stage, between (1870-1914) the „Kujawiak“ wore: a linen shirt with a collar tied by a pink ribbon or bound up with a coloured silken kerchief, large dark — blue trousers of cloth let into his high „accordion“ boots and hanging over their tops, a jacket called „jaka“ of red cloth with black or brass buttons, (Fig 16), a red-lined waistcoat of dark-blue cloth without sleeves (Fig 20) buttoned in the front or with trimmings, a red wollen body belt girded twice around and tied in the front (Plate I, II). When going out he put on a long coat of dark-blue cloth with red lining (Fig 26). The autumn and winter clothing consisted of a fur with a „kiereja“ (Fig 25) which is a wide loose coat with a hood. The head-gear of young men and poorer „Kujawiaks“ was a four-cornered cap of dark-blue cloth trimmed with grey or black lambskin at the bottom (Plate I). Elder and well-to-do men put a black and high felt hat with a narrow brim or a lower one with broad brim, ornamented with pins and coloured ribbons (Fig 31). Bridesmen wore hats with peacock-feathers or sham gold and from their shoulder to the side a scarf of broad, white ribbon adorned with flowers (Fig 28). In one hand they used to hold a white handkerchief, in the other a kind of a short whip made of deer foot called „harpunica“.

WOMAN'S DRESS

Women in Kujawy wore linen shirts (Fig 33), bodices laced in the front called „sznurówki“ (Plate I), a delicate overshirt of fine linen with long sleeves gathered at the wrist and finished

with an embroidered frill (Plate I, II) and a ruff round the neck. Girls put upon these over-shirts a bodice or corset of cloth, wool or velvet of sky-blue or sapphire colour, bordered with tape differing in colour.

During the second stage these bodices were of quite simple cut, finished by flaps (Fig 36) -- in the third stage they were incised in the waist and let loose at the bottom (Plate I, II). Married women wore lined jackets „kabciki“ of cloth with sleeves and a cape or pelerine (Fig 43). Usually three skirts were worn: a red one of flannel, a white embroidered all around at the bottom, and an overskirt of wool, silk or satin, mostly of one colour and richly pleated. For every day aprons of striped percale were in use -- on feast days aprons of silk, taffeta or satin. The most beautiful were the crimson ones, richly embroidered with a white thread (Fig 40). In winter long jerkins of dark-blue cloth with capes and white fur inside were generally worn. Manifold kerchiefs made in checked, striped or „turkish“ patterns also of black cashmere (Fig 50) were the indispensable part of Kujawy woman's garment. White, blue and red stockings were worn with high laced or low shoes. Girls put colourful kerchiefs upon their heads and they plaited their hair forming of it at the back of the head a sort of little basket called „koszyczek“. Formerly married women had their hair cut and they were caped with a „kopka“, an embroidered linen or tulle cap with a ruff. Round this cap or bonnet a silken kerchief was bound forming a coil over the forehead. (Fig 51). Kujawy women used to wear 4-8 coral necklaces. Besides real coral the richer women wore turquoises, amber and garnets.

On her wedding day a bride put on a special head dress, consisting of a wreath with ribbons (Fig 53), a crown with tinsels of glass beads (Fig 53) or only a half of it made of ribbons. Half-crowns were also worn by bridesmaids. The bride's wedding dress was usually of sky-blue, her apron of white or pink colour (Fig 41).

LISTE OF PLATES

1. Contemporary garment of a „Kujawiak“. A jacket made from an ancient coat (sukmana), district of Inowrocław. Phot. by J. Frycz -- 1951.
2. Elder woman's head-dress yet worn in the neighbourhood of Kruszwica. Phot. by Puchalski -- 1950.
3. A head-dress seldom worn nowadays. The neighbourhood of Kruszwica. Phot. by Puchalski -- 1950.
4. Contemporary couple of bridesman and bridesmaid. The neighbourhood of Kruszwica. Phot. by Puchalski -- 1950.
5. Kujawy costume from the first half of the 19-th century, from the neighbourhood of Brześć Kujawski. Reproduced from a coloured plate by I. Lewicki in the work of Leon Zienkiewicz „Les costumes du peuple Polonais“, Paris 1841, plate 10.
6. „Types of Kujawy peasants“ drawn by Biesiekierski. Reproduced from „Tygodnik Ilustrowany“, vol. VII, (1863), Nr 177, page 64.
7. Kujawy costume from the neighbourhood of Włocławek. Reproduced from a coloured plate by W. Gerson. -- O. Kolberg, „Lud“, Kujawy, Part II, (1867), page 2.
8. Kujawy costume from the neighbourhood of Brześć. Reproduced from a coloured plate by W. Gerson. -- O. Kolberg, „Lud“, Kujawy, Part I, (1867), page 62.
9. Wedding dress from the neighbourhood of Sępólno and Rusków. The bridesman, the bride, the bridesmaid. Reproduced from a coloured plate by W. Gerson -- O. Kolberg, „Lud“, Kujawy, Part I, (1867), page 2.
10. „Types of Kujawy peasants“ drawn by Biesiekierski. Reproduced from „Tygodnik Ilustrowany“, vol. VII, (1863), Nr 177, page 64.
11. Costumes from the neighbourhood of Radziejów and Kruszwica. Reproduced from a coloured plate by W. Gerson. -- O. Kolberg, „Lud“, Part II (1867), page 68.
12. Festive costumes from the neighbourhood of Szymbórze, district of Inowrocław -- about 1890. From the collection of the Polish Folk Society (P. T. L.) in Toruń. Phot. by A. Czarnecki.
13. Cut of man's shirt, type „poncho“ with a shoulder-strap. Baruchowo, district of Włocławek. a, b -- front, and back, c -- principal part of sleeve, d -- cuff, e -- collar, f -- shoulder-strap, g -- gore. From the collection of the Ethnographical Museum in Cracow. Drawn by Z. Łaszczyńska -- 1952. Scale: 1:30.

14. Cut of a man's shirt, type „poncho“ with a shoulder-strap, from the end of the 19-th century. a, b — front and back, c — collar, d — shoulder-strap called „obojczyk“, e — little square part of linen called „żabka“, f — shirt-front or „przodek“, g — principal part of sleeve, h — gussets, i — cuff. Drawn by H. Mikułowska — 1951. Scale 1:30.
15. A newer type of man's shirt with shirt-front, from the beginning of the 20-th century. a, b — front and back, c — collar, d — shirt-front, e — shoulder-strap or enlarged „obojczyk“, f — principal part of sleeve, g — gussets „ćwikły“, h — cuff. Drawn by H. Mikułowska — 1951. Scale 1:30.
16. A red cloth „jaka“ from the end of the 19-th century. Mąkoszyn, district of Aleksandrów. From the collection of the Eastern Pomerania Museum in Toruń. Phot. by L. Torwirt — 1952.
17. Cut of red cloth „jaka“ from the end of the 19-th century. Mąkoszyn, district of Aleksandrów. a — front, b — back, c — collar, d — upper part of sleeve, e — lower part of sleeve, f — cuff. Drawn by H. Mikułowska, — 1951. Scale 1:30.
18. Stitching upon collar and cuff of the „jaka“. Drawn by H. Mikułowska — 1951.
19. Back of a jacket called „kaftanek“. Szymborze, district of Inowrocław. From the collection of the Eastern Pomerania Museum in Toruń. Phot. by L. Torwirt — 1952.
20. Cut of a sleeveless jacket. Mąkoszyn, district of Aleksandrów. a — front, b — back, c — collar, d — pocket-flap, e — part called „poła“. From the collection of the Eastern Pomerania Museum in Toruń. Drawn by H. Mikułowska — 1951. Scale: 1:30.
21. Cut of a jacket with short sleeves. Pilichów, district of Aleksandrów, a — front, b — back, c — collar, d — sleeve, e — pocket-flap, f — side part, g — coat tails. From the collection of the Eastern Pomerania Museum in Toruń. Drawn by H. Mikułowska — 1951. Scale: 1:30.
22. Cut of a boy's jacket. a — front, b — back, c — collar, d — facings, e — pocket-flap. From the collection of the Ethnographical Museum of Cracow. Drawn by Z. Łaszczyńska — 1952. Scale: 1:30.
23. A boy's jacket. Boruchowo, district of Włocławek. From the collection of the Ethnographical Museum in Cracow. Phot. by Maśliński — 1952.
24. Cut of the coat called „kieraja“. District of Włocławek. From Professor E. Frankowski's work: „Sukmany ludu polskiego“, Warsaw — 1928, nr 2, Fig. 8.
25. A Kujawiak in „kieraja“ from the drawing by Majorkiewicz. „Tygodnik Ilustrowany“, vol. II (1868), nr 28, page 17.
26. Cut of a coat (sukmana) with cape from the second half of the 19-th century. Szymborze, district of Inowrocław. a — front, b — back, c — enlarging gore, d — side parts, e — shoulder-gores, f, g — parts of sleeve, h — cape, i — collar, j — flap to be buttoned, k — girdle with flaps, called „dragon“, l — flaps imitating a pocket. From the collection of the Eastern Pomerania Museum in Toruń. Drawn by H. Mikułowska — 1951. Scale: 1:30.
27. Ornamental parts of a „sukmana“ or coat with cape. Look at Fig. 26. a — „dragon“, b — flap imitating a pocket, c — flaps to be buttoned. From the collection of the Eastern Pomerania Museum in Toruń. Drawn by H. Mikułowska — 1951.
28. A bridesman's garment from the neighbourhood of Kruszwica. „Sukmana“ lined with fur, a scarf, a kerchief and a whip of deer foot. From the collection of the Museum Nadgoplańskie (or Museum situated near the lake of Gopło) in Kruszwica. Phot. by J. Frycz — 1952.
29. Cut of a „czamara“, a kind of coat with strings or trimmings, about 1870. Brzozy, district of Aleksandrów. a — upper front-part, b — lower front-part, c — seam sewed among the parts, d, e — middle back-parts, f — supplementary back-part, g — upper part of sleeve, h — lower part of sleeve, i — cuff, j — collar, k — flap imitating a pocket. From the collection of the Eastern Pomerania Museum in Toruń. Drawn by H. Mikułowska — 1951. Scale: 1:30.
30. Drawing of a fur worn in the 19-th century. From the collection of the Topographical Society in Toruń. Drawn by H. Mikułowska — 1951.
31. Man's head-wear from the second half of the 19-th century. a — felt hat with high crown from the neighbourhood of Inowrocław, b — felt hat from the neighbourhood of Kowale, c — a „wykrywanka“ from the neighbourhood of Kowale. O. Kolberg, „Lud“, Kujawy, Part I, (1867), a — page 67, b, c — page 64.
32. Kujawiak's clothing from the beginning of the 20-th century. From the archives of the Ethnographical Museum of Cracow.
33. Cut of woman's shirt of older type with shoulder-strap and lower part of the shirt of coarse linen. Kłobía, district of Włocławek, a — upper front-part, b — upper back-part, c, d — lower part, front and back, e — shoulder-strap, f — collar, g — principal part of sleeve, h — cuff, i gusset. Drawn by H. Mikułowska — 1952. Scale: 1:30.
34. A reconstructed cut of bodice or „sznurówka“, from the plates of Zienkiewicz, W. Gerson and according to informations given by an old dressmaker. Smółów, district of Włocławek. a — front-part, b — back-part, c — side gores, d — seam. Drawn by H. Mikułowska — 1952. Scale: 1:30.

35. Cut of a blouse from a wedding-dress. — front, b — sides, c — back, d — a piece of material sewed in between the two parts, e — parts of sleeve, f — seams. From the collection of the Eastern Pommerania Museum in Toruń. Drawn by H. Mikułowska — 1952. Scale: 1:30.
36. Kujawy woman — „kujawianka“. From the archives of the Ethnographical Museum in Cracow. Reproduced from a coloured plate.
37. A skirt — „spódnik“, Włostowo, district of Inowrocław. a — principal part, b — belt, c — front, d — back, e — trimming. From the collection of the Museum of Folk Cultures in Młociny. Drawn by M. K. L. — 1952. Scale 1:30.
38. A woman's festive dress. From the collection of the Museum Nadgoplańskie of Kruszwica. Phot. by J. Frycz — 1951.
39. Cut of a satin apron. Kutartowo, district of Inowrocław. From the collection of the Museum of Folk Cultures in Młociny. Drawn by M. K. L. — 1952. Scale: 1:30.
40. A crimson apron. From the collection of the Museum Nadgoplańskie of Kruszwica. Phot. by L. Torwirt. — 1952.
41. Embroidered apron. From the collection of the Museum Nadgoplańskie of Kruszwica. Phot. — 1952.
42. A girl's jacket (kabatek). From the collection of the Ethnographical Museum in Cracow. Phot. by M. Maśliński — 1952.
43. Elder woman's dress: jacket, embroidered apron, and bonnet Anusin, district of Inowrocław. From the collection of the Museum Nadgoplańskie of Kruszwica. Phot. by J. Frycz — 1951.
44. Elder woman's dress. Anusin, district of Inowrocław. Backview. Compare with Fig. 43. From the collection of the Museum Nadgoplańskie of Kruszwica. Phot. by J.: Frycz — 1951.
45. Cut of woman's jacket. Anusin, district of Inowrocław. a — front, b, c, d, e, f, g — interlaid pieces forming pleats, h — back, i — cape, j, k — upper and lower part of sleeve with cuff. From the collection of the Museum Nadgoplańskie of Kruszwica. Drawn by H. Mikułowska — 1951. Scale: 1:30.
46. Drawing of a woman's jacket from the neighbourhood of Smiłowo, district of Włocławek. Drawn by H. Mikułowska — 1951.
47. A girl's jacket. Boruchowo, district of Włocławek. a — front, b — back, c — front-part, d — sides, e — half of the back, f — parts forming pleats, g — cape, h, i, j upper and lower part of sleeve with cuff. From the collection of the Ethnographical Museum in Cracow. Drawn by Z. Łaszczyńska — 1952. Scale: 1:30.
48. Kujawy woman („Kujawianka“) in a jacket. Reproduced from a drawing by Majorkiewicz. „Tygodnik Ilustrowany“, vol. II (1868), nr 28, page 17.
49. A woman's coat (sukmana). Chełmce, district of Inowrocław. From Professor E. Frankowski's work: „Sukmany ludu polskiego“, Warsaw — 1928, page 9, — Fig. 9 drawn by Prof. E. Frankowski — 1953.
50. Embroidered kerchief imitating factory-made kerchiefs of „turkish“ pattern.
51. A woman's head-dress from the neighbourhood of Kowal and Chodecz. The women standing aside in married woman's head-dress, in the middle girl's and child's head-dress. Drawn by W. Gerson — O. Kolberg, „Lud“, Kujawy, Part I (1867), page 68.
52. Tying of kerchief in the back of the head, from the neighbourhood of Inowrocław. Drawn by W. Gerson. — O. Kolberg, „Lud“ Kujawy, Part I (1867), page 67.
53. A wedding head-dress: called „crown“. Drawn by Wł. Matlakowski. „Wisła“, vol. X, 1896.
54. Modes of tying kerchiefs on round bonnets in the neighbourhood of Radziejów. Drawn by W. Gerson. — O. Kolberg, „Lud“, Kujawy. Part I (1867), page 66.
55. Cut of a bonnet called, „kopka“. Lachmirowice near Kruszwica. a — crown, b — surrounding tape, c — system of ruches. From the collection of the Museum of Folk Cultures in Młociny. — Drawn by M. K. L. — 1952. Scale: 1:30.
56. Linen bonnets from the district of Inowrocław. a — from the collection of the Museum Nadgoplańskie of Kruszwica, b — from the collection the Eastern Pommerania Museum in Toruń. Phot. by L. Torwirt — 1952.
57. Tulle-bonnets of older type of embroideries, aubot 1870. a — Bodzanowo, district of Aleksandrów, b — Osiećciny, district of Aleksandrów, c — from the district of Aleksandrów (locality unknown), d — of unknown provenience. From the collection of the Eastern Pommerania Museum in Toruń. Phot. by L. Torwirt — 1952.
58. Tulle-bonnets of newer type of embroideries, between the 19-th and 20-th century. a — bonnet from Kujawy (unknown provenience), b — from the neighbourhood of Radziejów, c — bonnet with parts of batist from the neighbourhood of Kruszwica, d — bonnet of unknown provenience. From the collection of the Museum Nadgoplańskie of Kruszwica. Phot. by L. Torwirt — 1952.
59. Tulle-bonnets from the end of the 19-th and the beginning of the 20-th century. a — bonnet from the neighbourhood of Kruszwica, b — bonnet with inserted maple leaves motives from

batist of unknown provenience. From the collection of the Museum Nadgoplańskie of Kruszwica. Phot. by L.Torwirt — 1952.

60. Woman with ruff (kryzik) and bonnet tied with silken kerchief. Lachmirowice near Kruszwica. From the collection of Eastern Pommerania Museum in Toruń. Phot. by J. Torwirt — 1952.
61. Collars so-called „kryzik“ from the neighbourhood of Kruszwica. From the collection of the Museum Nadgoplańskie of Kruszwica. Phot. by L. Torwirt.

Plate I The folk costume from Kujawy painted by J. Karolak

Plate II The folk costume from Kujawy painted by J. Karolak.

Map. 1.

1. Western area of Kujawy idioms; in the north from Pakość to Slesin and Dobrzyń, in the South from Slesin to Przedeck and Lubień — according to Z. Sobierajski „Gwary kujawskie“. 2. South-western limit of idiomatic pronunciation (ił, uł) diving Kujawy into the east west part — according to Z. Sobierajski „Gwary Kujawskie“. 3. The area of Kujawy in the 12-th and 13-th century-according to St. Arnold „Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej“ (w. VII—XII).

Map 2.

1. The area of Kujawy folk costume from the second half of the 19-th century. 2. The area where parts of this costume are yet preserved. 3. The actual area of Kujavian bonnets. Graphical drawing by. K. Woźnieńska.

Reproductions:

Maśliński Mieczysław	— nr: 32, 35
Torwirt Leon	— nr: 6, 7, 48
Wyszomirski Zbigniew	— nr: 5, 8, 9, 10, 11, 25, 31, 51, 53, 54

Graphic drawings:

Jeziorkowska Barbara	— nr: 13, 18, 22, 24, 26, 27, 34, 37, 46, 47, 55
Szymczyk Antoni	— nr: 14, 15, 17, 20, 21, 29, 30, 33, 36, 45.

CONTENTS

1. Introduction 3. — 2. The present position of the folk costume in the area under investigation 7. — 3. An account of its historical development 7. — 4. The area of the costume under investigation 13. — 5 General description of man's costume 19. — 6. Detailed description of man's costume 19. — 7. General description of woman's dress 28. — Detailed description of woman's dress 31. — 9. Ornaments, embroideries, frills, applications, trimmings. 46. — 10. Materials and makers 43. — 11. Sources 49. — 12. Notes 49. — 13. Literature 52.

SPIS ILUSTRACJI

1. Ubiór współczesny Kujawiaka z powiatu Inowrocław. Kurtka ze starej sukmany. Fot. J. Frycz, 1951.
2. Zachowany ubiór głowy starszej kobiety z okolic Kruszwicy (noszony obecnie). Fot. Puchalski, 1950.
3. Rzadko obecnie noszony ubiór głowy z okolicy Kruszwicy. Fot. Puchalski, 1950.
4. Współczesna para družbów z okolicy Kruszwicy. Fot. Puchalski, 1950.
5. Ubiór kujawski z okolic Brześcia Kujawskiego z pierwszej połowy XIX w. Reprodukacja z barwnej planszy I. Lewickiego w pracy Leona Zienkowicza „Les costumes du peuple Polonais“, Paryż, 1841, plansza nr 10.
6. „Typy włościan kujawskich“. Rysował z natury Biesiekiński. Reprodukacja z Tygodnika Ilustrowanego t. VII (1863), nr 177, str. 64.
7. Ubiór kujawski z okolic Włocławka. Reprodukacja z barwnej planszy W. Gersona. — O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. II (1867), str. 2.
8. Ubiór kujawski z okolic Brześcia. Reprodukacja z barwnej planszy W. Gersona. — O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. I (1867), str. 62.
9. Weselny strój z okolic Sompolna i Ruskowa. Družba, panna młoda, druchna. Reprodukacja z barwnej planszy W. Gersona. — O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. I (1867), str. 2.
10. „Typy włościan kujawskich“. Rysował z natury Biesiekiński. Reprodukacja z Tygodnika Ilustrowanego t. VII (1863), nr 177, str. 65.
11. Ubiorzy z okolic Radziejowa i Kruszwicy. Reprodukacja z barwnej planszy W. Gersona. — O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. II (1867), str. 68.
12. Odświętne stroje z okolic Szymborza, pow. Inowrocław z około 1890 r. Ze zbiorów P. T. L. w Toruniu. Fot. A. Czarnecki.
13. Krój koszuli męskiej typu *p o n c h o* z naszytym przyramkiem. Baruchowo pow. Włocławek. a, b — przód i tył, c — główny płat rękawa, d — mankiet, e — kołnierz, f — przyramek, g — klin. Ze zbiorów Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Rys. Z. Łaszczyńska — 1952. Podziałka 1:30.
14. Krój koszuli męskiej typu *p o n c h o* z naszytym przyramkiem z końca XIX w. a, b — przód i tył, c — kołnierz, d — przyramek zw. „obończykiem“, e — „żabka“, f — naszyty „przodek“, g — główny płat rękawa, h — „ćwikły“, i — mankiet. Rys. H. Mikułowska — 1951. Podziałka 1:30.
15. Nowszy typ koszuli męskiej z napierśnikami z początku XX w. a, b — przód i tył, c — kołnierz, d — napierśnik, e — przyramek czyli powiększony „obończyk“, f — główny płat rękawa, g — „ćwikły“, h — mankiet. Rys. H. Mikułowska — 1951. Podziałka 1:30.
16. Czerwona, sukienna „jaka“ z końca XIX w. Mąkoszyn, pow. Aleksandrów. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Fot. L. Torwirt — 1952.
17. Krój czerwonej, sukiennej „jaki“ z końca XIX w. Mąkoszyn, pow. Aleksandrów. a — przód, b — tył, c — kołnierz, d — wierzch rękawa, e — spód rękawa, f — mankiet. Rys. H. Mikułowska — 1951. Podziałka 1:30.
18. Stebnówka na kołnierzu i mankiecie „jaki“. Rys. H. Mikułowska — 1951.
19. Tył „kaftanka“ z Szymborza, pow. Inowrocław. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Fot. L. Torwirt — 1952.
20. Krój kaftanka bez rękawów. Mąkoszyn, pow. Aleksandrów. a — przód, b — tył, c — kołnierz, d — klapka kieszeniowa, e — „poła“. Ze Zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Rys. H. Mikułowska — 1951. Podziałka 1:30.
21. Krój kaftanka z krótkimi rękawami, sięgającymi do łokcia. Pilichów, pow. Aleksandrów. a — przód, b — tył, c — kołnierz, d — rękaw, e — klapka kieszeniowa, f — boczny płat, g — „poła“. Ze zbiorów Muzeum pomorskiego w Toruniu. Rys. H. Mikułowska — 1951. Podziałka 1:30.
22. Krój chłopięcego kaftanka. a — przód, b — tył, c — kołnierz, d — wyłogi, e — klapka kieszeniowa. Ze zbiorów Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Rys. Z. Łaszczyńska — 1952. Podziałka 1:30.
23. Kaftanek chłopięcy. Boruchowo, pow. Włocławek. Ze zbiorów Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Fot. Maśliński — 1952.
24. Krój sukmany „kierci“. Pow. Włocławek. wg E. Frankowskiego, „Sukmany ludu polskiego“, Warszawa — 1928, nr 2, ryc. 8. — 1952. Podziałka 1:30.
25. Kujawiak w Kierci wg ryciny Majorkiewiczza. Tygodnik Ilustrowany t. II (1868), nr 28, str. 17.

26. Krój sukmany z peleryną z drugiej połowy XIX w. Szymborze, pow. Inowrocław, a — przód, b — tył, c. — klin poszerzający, d — boczne płyty, e — kliny przyramienne, f, g — części rękawa, h — peleryna, i — kołnierz, j — klapka do zapinania, k — dragon, l — klapki imitujące kieszeń. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Rys. H. Mikułowska — 1951. Podziałka 1:30.
27. Ozdobne części sukmany z peleryną. Patrz ryc. 26. a dragon, b — klapka imitująca kieszeń, c — klapki do zapinania. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Rys. H. Mikułowska — 1951.
28. Strój „drużby z okolicy Kruszwicy. Sukmana „drużbiarska“ obszyta futerkiem, szarfa, chusta, bat „drużbiarski“ na sarniej nóżce. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. J. Frycz — 1952.
29. Krój czamary z około 1870 r. Brzozy, pow. Aleksandrów. a — przedni płat górny, b — przedni płat dolny, c — klin wszywany pomiędzy płyty a, d; d, e — środkowe płyty tyłu, f — płat uzupełniający plecy, g — część wierzchnia rękawa, h — część spodnia rękawa, i — mankiet, j — kołnierz, k — klapa imitująca kieszeń. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Rys. H. Mikułowska — 1951. Podziałka 1:30.
30. Szkic kożucha noszonego w XIX w. Ze zbiorów Towarzystwa Krajoznawczego w Toruniu. Rys. H. Mikułowska — 1951.
31. Męskie nakrycie głowy z drugiej połowy XIX w. a — pilśniowy kapelusz z wysoką główką z okolic Inowrocławia, b — pilśniowy kapelusz z okolic Kowala, c — wykrywanka z okolic Kowala. — O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. I (1867), a = str. 67, b, c = str. 64.
32. Strój Kujawiaków z początku XX w. Z Archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie
33. Krój koszuli kobiecej przyramkowej z nadołkiem starszego typu. Kłobía, pow. Włocławek. a — górny płat przedni, c — górny płat tylny, b, d — nadołek tył i przód, e — przyramki f — kołnierz, g — główny płat rękawa, h — mankiet, i — ćwikiel. Rys. H. Mikułowska — 1952. Podziałka 1:30.
34. Rekonstrukcja kroju sznurówki na podstawie ilustracji Zienkowicza, W. Gersona oraz informacji starej krawcowej. Śmiłów, pow. Włocławek. a — płyty przednie, b — płat tylny, c — boczne kliny, d — zaszwka. Rys. H. Mikułowska — 1952. Podziałka 1:30.
35. Krój bluzki ze stroju ślubnego. a — przód, b — „boczki“, c — tył, d — kawałek materiału wszywany pomiędzy dwa płyty, e — części rękawa — wierzchnie i spodnie, f — zaszwki. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Rys. H. Mikułowska — 1952. Podziałka 1:30.
36. Kujawianka. Z Archiwum Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Reprodukacja z barwnej planszy.
37. „Spódnik“. Włostowo, pow. Inowrocław. a — główny płat, b — pasek, c — z przodu, d — z tyłu, e — obszywka. Ze zbiorów Muzeum Kultur Ludowych w Młocinach. Rys. pracownia M. K. L. — 1952. Podziałka 1:30.
38. Kobięcy ubiór odświętny. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. J. Frycz — 1951.
39. Krój atlasowej zapaski. Kutartowo, pow. Inowrocław. Ze zbiorów Muzeum Kultur Ludowych w Młocinach. Rys. pracownia M. K. L. — Podziałka 1:30.
40. Fartuch „z pasu“. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. L. Torwirt — 1952.
41. Fartuch haftowany. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. — 1952.
42. Kabatek dziewczęcy. Ze zbiorów Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Fot. M. Maśliński — 1952.
43. Strój starszej kobiety: kabatek, haftowany fartuch i czepek. Anusin, pow. Inowrocław. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. J. Frycz — 1951.
44. Strój starszej kobiety. Anusin, pow. Inowrocław. Widok z tyłu. Porównaj z ryc. 43. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. J. Frycz — 1951.
45. Krój kobiecego kaftanka. Anusin, pow. Inowrocław. a — przedni płat, b, c, d, e, f, g — wstawki tworzące fałdy, h — płat tylny, i — pelerynka, j, k — części rękawa — spód, wierzch, mankiet. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Rys. H. Mikułowska — 1951. Podziałka 1:30.
46. Szkic kabatka kobiecego z okolicy Śmiłowa, pow. Włocławek. Rys. H. Mikułowska — 1951.
47. Dziewczęcy kabacik. Boruchowo, pow. Włocławek. a — z przodu, b — z tyłu, c — przedni płat, d — boczki, e — połowa płyta tylnego tzw. plecy, f — części tworzące fałdy od pasa, g — pelerynka, h, i, j — części rękawa, część wierzchnia, spodnia i mankiety. Ze zbiorów Muzeum Etnograficznego w Krakowie. Rys. Z. Łaszczyńska — 1952. Podziałka 1:30.
48. Kujawianka w kabacie. Reprodukacja z rysunku Majorkiewiczza. Tygodnik Ilustrowany t. II (1868), nr 28, str. 17.
49. Sukmana kobieca. Chełmce, pow. Inowrocław. Wg pracy E. Frankowskiego „Sukmany ludu polskiego“, Warszawa — 1928, str. 9, ryc. 9. Podziałka 1:30.
50. Chusta ręcznie haftowana na wzór fabrycznych chust „tureckich“. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. L. Torwirt — 1952.
51. Kobięce nakrycie głowy z okolic Kowala i Chodcza. Po bokach dwie mężatki, jedna z dzieckiem, w środku: dziewczyna. Rys. W. Gerson. — O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. I (1867), str. 68.
52. Wiązanie chustki z tyłu głowy w okolicy Inowrocławia. Rys. W. Gerson. — O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. I (1867), str. 67.

53. Weselny ubiór głowy: „korona“. Rys. Wł. Matlakowski. Wisła, t. X. 1896.
54. Sposoby wiązania chust na czepkach w okolicy Radziejowa. Rys. W. Gerson. O. Kolberg, Lud, Kujawy. Cz. I (1867), str. 66.
55. Krój czepka zwanego „kopką“. Lachmirowice koło Kruszwicy. a — denko, b — taśma okalająca, c — układ riaszek. Ze zbiorów Muzeum Kultur Ludowych w Młocinach. Rys. pracownia M. K. L. — 1952. Podziałka 1:30.
56. Czepki płócienne z pow. Inowrocław. a — ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy, b — ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Fot. L. Torwirt — 1952.
57. Czepki tiulowe reprezentujące starszy typ kompozycji haftu z około 1870 roku. a — z Bodzanowa, pow. Aleksandrów, b — z Osięcina, pow. Aleksandrów, c — z pow. Aleksandrów bez bliższej miejscowości, d — bez metryki. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Fot. L. Torwirt — 1952.
58. Czepki tiulowe o nowszej kompozycji haftu z przełomu XIX i XX w. a — czepek kujawski bez określenia miejscowości, b — z okolic Radziejowa, c — czepek aplikowany batystem z okolic Kruszwicy, d — czepek kujawski bez określenia miejscowości. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. L. Torwirt — 1952.
59. Czepki tiulowe z końca XIX w. i początku XX w. a — czepek gipiurowy z okolicy Kruszwicy, b — czepek z motywami liści klonu z batystową aplikacją, bez określenia miejscowości. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. L. Torwirt — 1952.
60. Kobieta w kryziku i czepku przewiązanym jedwabną chustą. Lachmirowice, koło Kruszwicy. Ze zbiorów Muzeum Pomorskiego w Toruniu. Fot. L. Torwirt — 1952.
61. Kołnierzyki czyli „kryziki“ z okolicy Kruszwicy. Ze zbiorów Muzeum Nadgoplańskiego w Kruszwicy. Fot. L. Torwirt — 1952.

Tablica I Stroje kujawskie mal. Jerzy Karolak

Tablica II Stroje kujawskie mal. Jerzy Karolak

Reprodukcje wykonali:

Maśliński Mieczysław	— nr nr: 32, 35,
Torwirt Leon	— nr nr: 6, 7, 48,
Wyszomirski Zbigniew	— nr nr: 5, 8, 9, 10, 11, 25, 31, 51, 53, 54.

Rysunki graficzne:

Jeziorowska Barbara	— nr nr: 13, 18, 22, 24, 26, 27, 34, 37, 46, 47, 55,
Szymczyk Antoni	— nr nr: 14, 15, 17, 20, 21, 29, 30, 33, 36, 45.

Mapa 1.

1. Zachodni zasięg gwary kujawskiej od Pakości do Slesina; północna granica tzw. *szadzenia*, od Slesina do Dobrzynia; południowa granica od Slesina w kierunku na Przedeck, Lubień, wymowy: *rżnuć*, *rżniva*. Wedle Z. Sobierajskiego, Gwary Kujawskie.
2. Płd. zachodnia granica wymiany *ił *ył ył, dzieląca Kujawy na zachodnią i wschodnią część. Wedle Z. Sobierajskiego, Gwary Kujawskie.
3. Granice Ziemi Kujawskiej w XII—XIII w.; oraz granice kasztelanii wschodnich i zachodnich. Wedle St. Arnolda, Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w. XII—XIII)).
Graf. wyk. R. Woźnieńska

Mapa 2.

1. Zasięg ubioru kujawskiego w II-ej połowie XIX wieku.
2. Granice obszaru, na którym najdłużej zachowały się części ubioru kujawskiego.
3. Współczesne granice obszaru, na którym zachowały się typowe czepki kujawskie.
graf. wyk. R. Woźnieńska

SPIS TREŚCI

1. Wstęp 3. — 2. Obecny stan stroju ludowego na badanym obszarze 7. — 3. Zarys historyczny rozwoju stroju ludowego 7. — 4. Zasięg badanego stroju 13. — 5. Ogólny opis stroju męskiego 18 — 6. Szczegółowy opis stroju męskiego 19. — 7. Ogólny opis stroju kobiecego 28. — 8. Szczegółowy opis stroju kobiecego 31. — 9. Wytwórcy i materiały 43. — 10. Zdobiny, hafty, koronki, aplikacje, szamerunki 46, — 10. Charakterystyka źródeł 49. — Przypisy 49. — Literatura 52.

ATLAS POLSKICH STROJÓW LUDOWYCH

składa się z szeregu monografii obejmujących wszystkie typy strojów ludowych z całego obszaru Polski

ATLAS POLSKICH STROJÓW LUDOWYCH

obejmuje 5 części. W skład każdej z nich wejdą zeszyty zawierające monografie poszczególnych strojów

Dotychczas ukazały się drukiem następujące monografie:

Część I. POMORZE:

Część II. WIELKOPOLSKA:

1. ADAM GLAPA — Strój szamotulski,
2. ADAM GLAPA — Strój dzierzacki,
3. HALINA MIKUŁOWSKA — Strój kujawski.

Część III. ŚLĄSK:

1. TADEUSZ SEWERYN — Strój dolnośląski (Pogórze).

Część IV. MAZOWSZE I SIERADZKIE:

1. MARJA ŻYWIŃSKA — Strój kurpiowski Puszczy Białej,
2. JADWIGA ŚWIĄTKOWSKA — Strój łowicki.

Część V. MAŁOPOLSKA:

1. ROMAN REINFUSS — Strój górali szczawnickich,
2. FRANCISZEK KOTULA — Strój rzeszowski,
3. JANUSZ ŚWIEŻY — Strój krzczonowski,
4. EDYTA STAREK — Strój spiski.

PTL Biblioteka

b. Pd. - 74

nr 9